

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

імені ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

КАФЕДРА НОВОЇ ТА НОВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН

Освітній рівень: Магістр

Спеціальність : 032 «Історія та археологія»

Освітня програма: «Сходознавство»

«ІНТЕГРАЦІЯ ІММІГРАНТІВ ВИХІДЦІВ З КРАЇН ПІВНІЧНОЇ АФРИКИ У
ФРАНЦУЗЬКЕ СУСПІЛЬСТВО (друга. пол. ХХ ст.)»

Кваліфікаційна робота студентки:

Бірюк Наталії Сергіївни

Науковий керівник:

к.і.н., доц. Шевченко Н. І.

«Рекомендовано до захисту на ЕК»

Завідувач кафедри

д.і.н., проф. Машевський О.П.

КИЇВ – 2021

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ I. ІММІГРАЦІЯ З ПІВНІЧНОЇ АФРИКИ ДО ФРАНЦІЇ (2 пол. 1940–х рр. – поч.1980–х рр.)	15
1.1.Імміграційні потоки та соціальні умови іммігрантів	15
1.2.Деколонізація та соціальна пам'ять.....	22
1.3.Іслам у Франції	28
РОЗДІЛ II. ІММІГРАЦІЙНА ПОЛІТИКА ТА НАТУРАЛІЗАЦІЯ (2 пол.1940 - 1980–ті рр.)	38
2.1.Імміграційне законодавство та натуралізація іммігрантів другого покоління (2 пол. 1940–х рр. – поч.1980–х рр.).....	38
2.2.Неореспубліканізм у Франції (1980–ті рр.): поява та ідеологія.....	44
2.3.Політика французьких партій стосовно імміграції та натуралізації другого покоління іммігрантів (1980–ті рр.).....	48
РОЗДІЛ III. ВПЛИВ ПУБЛІЧНИХ ІНТЕЛЕКТУАЛІВ НА ІНТЕГРАЦІЮ (1980 –ті – 1990–ті рр.)	54
3.1.Інтелектуали та їхні погляди на інтеграцію іммігрантів	54
3.2.Діяльність Комісії щодо національних питань.....	66
3.3.Втілення пропозицій Комісії та суспільна реакція	71
3.4.Реформування імміграційного законодавства та натуралізації.....	74
ВИСНОВКИ	76
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	80

Анотація. У кваліфікаційній роботі здійснено аналіз особливостей інтеграції іммігрантів, вихідців з держав Північної Африки — Марокко, Алжиру та Тунісу у другій половині ХХ ст. Нами було використано письмові джерела різних типів: законодавчі акти, аналітична записка, періодична преса, статистичні матеріали. Історіографічну базу дослідження склали праці з вивчення проблем асиміляції, мультикультуралізму, громадянства, націоналізму, погляди авторів яких відрізняються щодо оцінки моделі інтеграції.

У першому розділі роботи окреслено імміграційні потоки та соціальні умови іммігрантів включно з характеристикою житла та працевлаштування. Окремим пунктом охарактеризовано становище ісламу, зокрема представництво мусульман, можливість іммігрантам виражати релігійні ознаки, проблема носіння мусульманських хустинок та публічна дискусія щодо секуляризації та ісламу у Франції. У іншому пункті розглянуто основні підходи щодо оцінки імперіалізму та деколонізації. Також ми зосередилися на вивченні значення соціальної пам'яті стосовно інтеграції іммігрантів.

У другому розділі ми зупинилися на розгляді законодавчих ініціатив стосовно контролю імміграції та отримання громадянства іммігрантами другого покоління. Власне, питання стосовно громадянства базованого на «праві землі» іммігрантами другого покоління викликало значну дискусію між політичними партіями у 1980–х рр., що було окреслено у одному з пунктів розділу. Крім цього, у цьому розділі ми розглянули витoki ідеології республіканізму, його «появу» у 1970 –х – 1980–х рр. у Франції та вплив на модель інтеграції.

Третій розділ присвячений висвітленню поглядів інтелектуалів, на прикладі праць декількох авторів, щодо республіканської моделі та мультикультуралізму у 1980–х рр. – 1990–х рр. Важливо відмітити, що інтелектуали Франції мали беззаперечний вплив на політичне життя Франції. Членами Комісії щодо національних питань, до якої входили зокрема соціологи та історики, було запропоновано зміцнити французьку ідентичність,

впровадивши процедуру виявлення бажання отримання громадянство іммігрантами другого покоління, що втілювалося законодавчо у 1993 р. Власне, саме у цьому розділі комплексно розглянуто республіканську модель інтеграції іммігрантів, опираючись на звіт Комісії та праці французьких інтелектуалів 1980-х – 1990-х рр. Також у одному з пунктів розділу було дано визначення таким дефініціям як «інтеграція» та «асиміляція» та висвітлено проблему їх використання у історіографії ХХ ст..

Зрештою, дослідження вище описаних проблем дозволило нам дійти до висновку стосовно особливостей інтеграції іммігрантів вихідців з країн Північної Африки у Франції у другій половині ХХ ст.

Summary The thesis analyzes the specifics of the integration of immigrants from North Africa - Morocco, Algeria and Tunisia in the second half of XX century in France. The primary written sources used in the analysis are different types including legislation laws, analytical note, statistical and press materials. The historiographical basis of the study consists of works about problems of integration, citizenship and nationalism, which differ on the assessment of the model of integration.

The first section outlines immigration flows and social conditions for immigrants including the conditions of housing and employment. Another section outlines the position of Islam, the representation of Muslims, the immigrants' ability to express religious characteristics, the problem of wearing headscarves and the public debate on secularization and Islam in France. Moreover, another part of the chapter discusses the main approaches to assessing imperialism, decolonization, and the development of former colonies that gained independence. We have also studied the importance of social memory regarding integration of immigrants.

In the second chapter, we focused on the study of legislative initiatives on immigration control and citizenship to second-generation immigrants. In fact, the issue of citizenship based on the «jus soli» to second-generation immigrants provoked considerable discussion among political parties in the 1980s, which was

outlined in this chapter. In addition, in this section we have considered the origins of the ideology of republicanism, its «emergence» in the 1970s and 1980s in France, and its impact on the model of integration.

The third section is devoted to highlighting the views of intellectuals, on the example of the works of several authors, towards republican model and multiculturalism in the 1980s - 1990s. It is important to note that French intellectuals had a significant influence on French political life. The members of the Commission on National Affairs, which included sociologists and historians, proposed to strengthen the French identity by introducing a procedure for identifying the desire to obtain citizenship by second-generation immigrants, which was implemented by the law in 1993. Finally, it is in this section that the republican model of immigrant integration is comprehensively considered, based on the report of the Commission and the works of French intellectuals written in the 1980s and 1990s. Also the definition was given to concepts of «integration» and «assimilation» in one of the sections and highlighted the problem of their use in the historiography of the XX century.

In summary, the study of the problems described above allowed us to conclude on the peculiarities of the integration of immigrants from North Africa in France in the second half of XX century.

Актуальність теми дослідження. Власне, у Франції дослідження міграційних рухів та моделей інтеграції є доволі новими темами для вивчення, що почалося у 1980 – х рр.. після подій деколонізації, збільшення імміграційних потоків у 1970–х рр.. та загострення дискусії щодо інтеграції іммігрантів у 1980–х рр.. Будучи колоніальною імперією, Франція залучала робітників зі своїх колоній з Північної Африки після Другої світової війни для відбудови економіки. Спершу більшість робітників перебували у Франції тимчасово, але з 1970–х рр.. іммігранти до Франції переїжджали на постійне проживання.

Варто зазначити, що ряд проблем, які з'явилися у Франції у 1980-х рр.. з появою та збільшенням іммігрантів з колишніх колоній Франції залишаються

невирішеними та в останні роки стали ще більш загостреними, що є основною потребою вивчення даної проблематики. Серед цих проблем ми можемо назвати відсутність спільної соціальної пам'яті місцевого населення та іммігрантів, більше того її конфліктність, що впливали на сприйняття іммігрантів, дискримінацію іммігрантів при працевлаштуванні, пошуку житла, становище ісламу, доступ іммігрантів та дітей іммігрантів до освіти, та можливість виявляти іммігрантами та іммігрантами другого покоління, тобто народжених у Франції, своїх релігійних особливостей у публічному просторі, наприклад в школі.

Частина політиків та публічних інтелектуалів заявляли у 1980–х рр., що цінності ісламу не сумісні з цінностями Республіки, а поява Національного Фронту ще більше загострила питання національності, імміграції та культурного расизму. Власне, дискусії, які виникли у французькому суспільстві призвели до переосмислення ідеології республіканізму та мультикультуралізму у 1980–х – 1990–х рр та їх можливостей щодо інтеграції іммігрантів – мусульман. Саме республіканська ідея індивідуального громадянства лягла в основу моделі інтеграції іммігрантів у французьке суспільство, яка вбачається частиною дослідників як такою, що спричиняє ряд проблем та упереджень стосовно іммігрантів.

Мета дослідження полягає у дослідженні особливостей формування, розвитку інтеграційної моделі та суспільного сприйняття інтеграції іммігрантів у Франції у 1980-х – 1990–х рр..

Завдання дослідження є наступні:

- вивчити стан наукової розробки проблем дослідження;
- систематизувати джерельну базу дослідження;
- дослідити імміграційні потоки та соціальні умови іммігрантів у Франції;
- визначити вплив деколонізації та соціальної пам'яті на інтеграцію іммігрантів;

- дати визначення дефініціям «інтеграція», «асиміляція», «мультикультуралізм»;
- з'ясувати особливості імміграційного законодавства та натуралізації іммігрантів другого покоління у 2 пол. 1940 – х рр. – поч.1980 – х рр.;
- з'ясувати особливості становища ісламу у Франції;
- охарактеризувати неореспубліканську ідеологію;
- охарактеризувати республіканську модель інтеграції іммігрантів;
- окреслити політику французьких партій стосовно регуляції імміграції та натуралізації іммігрантів другого покоління (1980 – ті рр.)
- дослідити погляди інтелектуалів на республіканську модель інтеграції та мультикультуралізм;
- охарактеризувати діяльність Комісії щодо національних питань;
- з'ясувати суспільну реакцію стосовно втілення пропозиції Комісії щодо національних питань;
- з'ясувати особливості імміграційного законодавства та натуралізації іммігрантів другого покоління у 1990–х рр. ;

Об'єкт ом дослідження є французьке суспільство у другій половині ХХ ст. А **предметом дослідження** є особливості інтеграції іммігрантів вихідців з країн Північної Африки у другій половині ХХ ст.

Основними методами дослідження були критичний, історико-описовий, історико-генетичний, історико-типологічний, компаративний, проблемно-хронологічний.

Хронологічні межі охоплюють період від 1946 р. від початку «Славного тридцятиліття» та закінчуються 1998 р. з прийняттям закону щодо громадянства другому поколінню іммігрантів, який визначальним принципом в отриманні громадянства дітьми іммігрантів закріпив «право землі».

Географічні межі дослідження охоплюють головним чином території Франції, Марокко, Тунісу та Алжиру.

Аналіз джерельної бази дослідження. Основним джерелом для дослідження французької інтеграційної моделі є аналітична записка «Бути французом сьогодні і завтра: звіт комісії з питань національності»¹. Саме цей звіт містить основні положення щодо інтеграційної моделі Франції. Джерело є досить об'ємним, містить характеристику пояснення республіканської моделі інтеграції, проблем її функціонування та ряд ініціатив, запропонованих для її реформування. Пропозиції сформовані Комісією лягли в основу закону 1993 р. щодо громадянства, який був змінений законом 1998 р.. Основною ідеєю запропонованою Комісією було скасування «права землі» для дітей іммігрантів другого покоління, та впровадження ідеї «виявлення бажання в отриманні громадянства» для зміцнення французької ідентичності, що детально охарактеризовано та пояснено в даному джерелі.

Також для дослідження концепції інтеграції ми аналізували законодавчі документи, які регулювали повоєнну імміграцію та умови надання громадянства у 1970–х та 1990–х років².

У роботі використано різні типи статистичних джерел. Автору вдалося знайти статистичний рапорт 2005 р. щодо імміграції французького Національного інституту статистики і економічних досліджень (фр. INSEE)³. Цей рапорт відображає хронологічно, відповідно до переписів населення, кількість іммігрантів за походженням та сферою зайнятості, а також фіксує

¹Être Français aujourd'hui et demain: Rapport de la Commission de la nationalité présenté par M. Marceau Long, président, au Premier ministre – Paris: Union générale d'éditions, 1988. – 1048 p.

² Loi n° 73-42 du 9 janvier 1973 complétant et modifiant le code de la nationalité française et relative à certaines dispositions concernant la nationalité française [Електронний ресурс] // Légifrance. – 1998. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.legifrance.gouv.fr/loda/id/JORFTEXT000000684539/>

Loi n° 93-933 du 22 juillet 1993 réformant le droit de la nationalité [Електронний ресурс] // Légifrance. – 1993. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.legifrance.gouv.fr/loda/id/LEGIARTI000006528795/1993-07-23/#LEGIARTI000006528795.>;

Loi n° 98-170 du 16 mars 1998 relative à la nationalité [Електронний ресурс] // Légifrance. – 1998. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.legifrance.gouv.fr/loda/id/JORFTEXT000000754536/>.

³ Les immigrés en France. (2005). Institut national de la statistique et des études économiques.

шляхи прибуття і мету імміграції до Франції: трудова, сімейна, наукова, та способи отримання громадянства іммігрантами. Рапорт є важливим джерелом для оцінки проблем впровадження закону 1993 р., оскільки містить дані про кількість іммігрантів другого покоління, які отримали громадянство в результаті дії цього закону.

Іншим типом статистичних джерел задіяних в дослідженні є результати парламентських виборів, які автор використав для пояснення та окреслення політичної ситуації в Франції 1980–х та 1990 –х років⁴.

Для дослідження суспільної реакції стосовно впроваджених в 1990–х роках законів щодо імміграції та громадянства було використано періодичну пресу, а саме матеріали газети «Ле Монд».

Історіографічна база дослідження. Наукові публікації присвячені аналізу моделі інтеграції та імміграції можна умовно поділити на декілька груп. Першу групу складають праці написані в період 1980 – 1990–х рр.. (або ті ж ідеї авторів перевидані пізніше) авторства французьких дослідників, в яких відбито дискусію між інтелектуалами щодо бачення моделі інтеграції. До першої групи належать праці Домінік Шнаппер, П'єр-Андре Тагієффа, Мішеля Вівьорки, Фернана Броделя, Жерара Нуарьєля⁵. Зазначимо, що основні ідеї згаданих

⁴ Assemblée nationale 1986 [Електронний ресурс] // France Politique. – 1986. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.france-politique.fr/assemblee-nationale-1986.htm>.
Assemblée nationale 1988 [Електронний ресурс] // France Politique. – 1988. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.france-politique.fr/assemblee-nationale-1988.htm>.
Assemblée nationale 1993 [Електронний ресурс] // France Politique. – 1993. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.france-politique.fr/assemblee-nationale-1993.htm>.
Assemblée nationale 1997 [Електронний ресурс] // France Politique. – 1997. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.france-politique.fr/assemblee-nationale-1997.htm>.

⁵Шнаппер Д. Спільнота громадян. Про модерну концепцію нації. Пер. з французької Р. В. Мардера / Домінік Шнаппер. – Харків: Фоліо, 2007. – 223 с.; Taguieff P. The Force of Prejudice On Racism and Its Doubles. Translated and Edited by Hassan Melehy / Pierre-Andre Taguieff. – Minnesota: University of Minnesota Press, 2001. – 425 p.; Michel W. The Arena of Racism Theory, Culture & Society. Translated by Chris Turner / Wiewiorka Michel. – London: SAGE Publications Ltd, 1995.; Werbner P. Debating Cultural Hybridity: Multicultural Identities and the Politics of Anti-racism / Pnina Werbner. – London: Zed Books Ltd, 2015. – Michel Wiewiorka. Is it so difficult to be anti – racist? – 139 – 153 p.; Бродель Ф. Ідентичність Франції. Книга 2. Люди і речі / Фернан Бродель. – Київ: Видавництво Жупанського, 2017. – 229 с.; Noiriell G. Immigration, antisémitisme et

авторів окреслені у Розділі III даної роботи у пункті 3.1. Інтелектуали та їхні погляди на інтеграцію: неореспубліканська модель та мультикультуралізм.

До другої групи належать праці американських, французьких, британських авторів стосуються оцінки французької моделі інтеграції та імміграції та написані наприкінці ХХ ст. – на початку ХХІ ст.. До цієї групи входять роботи Роджерса Брубейкера, Мартіна Шейна, Адріана Фейвела, Еміля Чабаля, Джереми Янінгса, Патріка Вейля⁶.

Власне, однією з найгрунтовніших праць є робота Еміля Чабаля «Розділена республіка: нація, держава та громадянство у сучасній Франції» (2015 р.), в якій автор, використовуючи широкий спектр джерел, включаючи аналітичні звіти, статистичні дані, праці впливових французьких інтелектуалів 1970–1990-х рр. та результати власних проведених інтерв'ю, зокрема з Мішелем Вівьоркою, Домінік Шнаппер та Патріком Вейльом, окреслює дебати в суспільстві між інтелектуалами та політиками щодо імміграції, громадянства, колоніальної пам'яті, та як ці дебати були побудовані навколо ідеологій лібералізму та республіканізму⁷.

Варто згадати працю Адріана Фейвела, «Філософія інтеграції: імміграція та ідея громадянства у Франції та Британії»⁸. На думку Адріана Фейвела, інтеграційна модель Франції є неефективною, оскільки основні теоретичні

racisme en France (xixe – xxe siècle) : Discours publics, humiliations privées / Gérard Noiriel. – Paris: Fayard, 2007. – 673 p..

⁶ Brubaker R. Citizenship and Nationhood in France and Germany / Rogers Brubaker. – Cambridge: Harvard University Press, 1994. – 285 p.; Schain M. The politics of immigration in France, Britain, and the United States: a comparative study / Martin Schain. – New York: Palgrave Macmillan, 2008. – 329 p.; Favell A. Philosophies of Integration: immigration and the Idea of Citizenship in France and Britain / Adrian Favell. – Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2001. – 289 p.; Chabal E. A Divided Republic: Nation, State and Citizenship in Contemporary France / Emile Chabal. – Cambridge: Cambridge University Press, 2015. – 316 p.; Jennings J. Revolution and the Republic. A History of Political Thought in France since the Eighteenth Century / Jeremy Jennings – Oxford: Oxford University Press, 2011. – 559 p.; Weil P. How to Be French: Nationality in the Making since 1789 / Patrick Weil. – Durham: Duke University Press Books, 2008. – 438 p.

⁷ Chabal E. A Divided Republic: Nation, State and Citizenship in Contemporary France / Emile Chabal. – Cambridge: Cambridge University Press, 2015. – 316 p.

⁸ Favell A. Philosophies of Integration: immigration and the Idea of Citizenship in France and Britain / Adrian Favell. – Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2001. – 289 p.

положення концепції не стосувалися і відповідно не передбачали умов економічної інтеграції іноземців, що стало основною проблемою для втілення об'єднаної ідеї політики інтеграції, а культурний плюралізм сам по собі був би набагато меншою проблемою, якби були вирішені проблеми бідності та забезпечення соціальних умов. Закон щодо громадянства 1993 р. прийнятий як пропозиція втілення нової політики інтеграції дослідник окреслює дискримінаційним та нерівноправним щодо іммігрантів другого покоління.

Роджерс Брубейкер у праці «Громадянство та державність у Франції та Німеччині» (1994 р.) зосереджується на вивченні формування та розвитку концепту «громадянство» у ХІХ – ХХ ст. у Франції, використовуючи ряд законодавчих актів та звітів Національної Асамблеї та Сенату Франції⁹. На противагу Адріану Фейвелу, Роджерс Брубейкер характеризує виборну ідею правих щодо громадянства як лібералізацію доступу до французького громадянства, оскільки діти іммігрантів не хотіли отримувати автоматично французьке громадянство, і тому це навпаки мало би дати можливість дітям іммігрантів другого покоління на самоствердження своєї ідентичності та створити умови для відмови від французького громадянства.

Французький історик права та політолог Патрік Вейл у своїй праці «Як бути французом: національність з 1789 року» (2008 р.) зосередився на дослідженні законів щодо громадянства та історії французького імміграційного законодавства у Франції¹⁰. Дослідник ретельно окреслив основні проблемні моменти надання громадянства іммігрантам другого покоління у 1980 – 1990 –х рр. та підтримує ідею їх інтеграції шляхом отримання громадянства за дією «праві землі», а не «праві крові». Власне, варто згадати, що Патрік Вейль був запрошеним консультантом для реформування Національного кодексу стосовно зміни закону щодо отримання громадянства другого покоління іммігрантів, де й було закріплено «право землі».

⁹ Brubaker R. *Citizenship and Nationhood in France and Germany* / Rogers Brubaker. – Cambridge: Harvard University Press, 1994. – 285 p.

¹⁰ Weil P. *How to Be French: Nationality in the Making since 1789* / Patrick Weil. – Durham: Duke University Press Books, 2008. – 438 p.

Наукова новизна дослідження полягає у наступному:

- 1) комплексно висвітлено визначення та використання термінів «інтеграція», «асиміляція», «мультикультуралізм», «комунітаризм», «секуляризація», «лаїцизм», «республіканізм»;
- 2) використовуючи праці французьких дослідників 1980–1990-х рр., розкрито інтелектуальну дискусію щодо бачення «включення» іммігрантів у французьке суспільство шляхом асиміляції та мультикультуралізму;
- 3) здійснення інтерпретації звіту Комісії щодо національних питань «Бути французом сьогодні і завтра» дало можливість охарактеризувати позицію членів Комісії щодо бачення слабкостей інтеграційної моделі та можливостей її реформування;
- 4) уведено в науковий обіг публікації газети «Ле Монд» для характеристики суспільної реакції стосовно імміграційного законодавства та закону 1993 року про «волевиявлення» іммігрантами другого покоління;
- 5) проаналізовано за матеріалами статистичного рапорту 2005 р. «Іммігранти у Франції» зміни щодо динаміки кількості іммігрантів та отримання ними громадянства;

Наукова цінність дослідження полягає у наступному:

- 1) з введенням у науковий обіг нових історичних матеріалів — публікації газети «Ле Монд» — було розширено знання про інтеграцію іммігрантів - мусульман, зокрема ставлення політичних партій, культурних діячів та населення до імміграції та надання громадянства другому поколінню іммігрантів;
- 2) перегляд значень термінів «інтеграція» та «асиміляція» дозволили змінити попередні уявлення, які склалися в українській та зарубіжній історіографії про французьку інтеграційну модель;

- 3) перегляд звіту Комісії щодо національних питань «Бути французом сьогодні і завтра» дозволило розширити знання про французьку інтеграційну модель, її особливості, функціонування та пропозиції покращення;
- 4) з'ясування витоків республіканізму, республіканської моделі інтеграції та її зв'язку з історією Франції XVII – XX ст.. дозволили «глибше» зрозуміти особливості інтеграції іммігрантів;
- 5) перегляд становища ісламу у державах Північної Африки дали змогу пояснити положення ісламу Франції у контексті міжнародних подій;
- 6) перегляд особливостей секуляризації та лаїцизму дали змогу пояснити особливості практики ісламу у Франції;
- 7) аналіз законів стосовно імміграції та надання громадянства іммігрантам другого покоління іммігрантів сприяло висвітленню впливу політичних сил на контроль імміграції та функціонування інституту громадянства;
- 8) окреслення особливостей соціальної пам'яті та подій деколонізації дало можливість висвітлити їх значення стосовно інтеграції іммігрантів;
- 9) висвітлення інтелектуальної дискусії 1980– 1990–х рр., щодо бачення «включення» іммігрантів у французьке суспільство шляхом асиміляції та мультикультуралізму дозволило поглибити знання про інтеграційну модель Франції та протиріччя у суспільстві щодо даного питання;
- 10) аналіз республіканської моделі інтеграції, базований на ряді джерел, та перегляд проблем, з якими стикаються іммігранти дали змогу окреслити недоліки французької інтеграційної моделі;

Практична цінність дослідження:

- 1) результати дослідження можуть бути корисними стосовно перегляду та удосконалення інтеграційної моделі України;
- 2) дослідження даної проблематики є важливим для інтенсифікації співробітництва українських наукових установ з міжнародними освітніми та аналітичними закладами щодо вивчення постколоніальних

студій, наслідків колоніалізму, еміграції українців та української діаспори;

- 3) матеріали та висновки дослідження можуть бути використані при розробці навчальних курсів; для написання підручників, статей, при підготовці лекцій та відкритих семінарів - дискусій;

Апробація результатів дослідження здійснена під час участі у міжнародній науковій конференції студентів, аспірантів та молодих вчених «Шевченківська весна – 2021» (26 березня 2021 р.), публікації тез виступу «Французька модель інтеграції іммігрантів: історіографія питання (кінець ХХ ст. – початок ХХІ ст.) та публікації однієї наукової статті «Імміграційне питання та модель інтеграції іммігрантів у французьке суспільство в др. пол. ХХ ст.» у «Віснику Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія» (травень, 2021 р.).

РОЗДІЛ І. ІММІГРАЦІЯ З ПІВНІЧНОЇ АФРИКИ ДО ФРАНЦІЇ (2 пол. 1940–х рр. – поч. 1980–х рр.)

1.1. Імміграційні потоки та соціальні умови іммігрантів у Франції

Історія імміграції у Францію пов'язана насамперед з економічними інтересами, які виникли через індустріальну революцію ХІХ століття. Мусульманська імміграція до Франції розпочалася ще до Першої світової війни, але значно збільшилася після Другої світової війни, коли французькі компанії, які потребували іммігрантів, щоб заповнити прогалини на ринку праці, наймали працівників з французьких колоній в Африці, зокрема з регіону Північної Африки (Алжир, Марокко та Туніс). Найм трудових іммігрантів відбувався саме через потребу Франції у післявоєнному відновленні і відбувався активно в період “Славного тридцятиріччя”.

Як вказує мароканський науковець, Моха Еннаджі, уряди країн Північної Африки, особливо Марокко та Тунісу, заохочували еміграцію, що зменшувало рівень безробіття та позитивно впливало на економіку за рахунок фінансових переказів мігрантів, а емігранти оселялися в Франції через низькі перспективи працевлаштування в країні їх походження¹¹. Загалом, науковець наводить чіткі причини на прикладі Марокко, чому іммігранти хотіли їхати працювати в Франції. Одна з причин полягала в тому, що іммігранти могли підтримувати міцні зв'язки зі своєю країною походження через часті візити, переказ коштів, інвестиції, володінням нерухомості. Інша причина це те, що велика кількість марокканських емігрантів мали дозволи на проживання, що легалізувало їхнє перебування у Європі, та й могли отримати громадянства Франції. Тому країни Північної Африки заохочували еміграцію, бо це зменшувало рівень безробіття та позитивно впливало на економіку за рахунок грошових переказів мігрантів.

У роботі “Страждання іммігранта” соціолога алжирського походження

¹¹ Ennaji M. Patterns and Trends of Migration in the Maghreb/ Moha Ennaji. – Washington: The Middle East Institute Washington. – 2010. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.mei.edu/publications/patterns-and-trends-migration-maghreb>

Абдельмалека Саяда, помічника П'єра Бурдьє та директора Французького національного центру наукових досліджень (фр. Centre national de la recherche scientifique, CNRS), описано його власний досвід переїзду в Францію у 1963 р.¹². Автор зазначає, що у Алжирі він працював найманим сільським працівником, і грошей постійно не вистачало, навіть на цигарки, через що мав борги, які не було чим віддавати. Єдиним виходом, дверима, щоб вибратися, – це поїхати працювати у Францію, бо тільки ті мали гроші, хто працював у Франції. Бажання поїхати у Францію було як шаленство, як алкогольна залежність, і всі люди тільки і говорили про Францію. Але коли б в них запитали, що ви знаєте про Францію, то не знали б нічого, і лише уявляли, що це земля щастя. І через те, що у Франції уже було багато родичів, переїзд уявлявся як поїздка до сусіднього села. Ці фактори штовхали іммігрантів до переїзду у Франції навіть якщо умови проживання були не найкращими.

До Війни за незалежність Алжиру та отримання Марокко і Тунісу незалежності, імміграція стала важливою рисою націоналістичних груп, які відстоювали ідею незалежності Алжиру, знаходили більше свободи в таких місцях, як Париж, Ліон чи Марсель, ніж за колоніальних порядків у Північній Африці¹³. Але ці ж форми репресії культивовані за кордоном, поступово почали проникати в метрополію.

Напруженість зростала з кожною процесією та кожною подією, а саме з парадами до Першотравня та 14 липня, на яких північноафриканські працівники формували власні ходи. За підрахунками поліції, на урочистостях 14 липня 1950 р. було 1500 північноафриканців, і наступного року було вдвічі більше, а після арешту Мессалі Хадж Ахмеда у 1952 р. 4000 північноафриканців зібралися на мітинг 14 липня¹⁴. Зрештою, Індокитайська

¹² Sayad A. The suffering of the immigrant. Translated by David Macey. / Abdelmalek Sayad. – Cambridge: Polity Press Ltd, 2004 – 340 p.

¹³ Colonial Culture in France since the Revolution. / P. Blanchard, É. Deroo, D. El Yazami, P. Fournié. – Bloomington: Indiana University Press, 2014. - North Africans Settle in the Metropole (1946–1961) – p. 373

¹⁴ Ibid, p. 373

війна та національна політика Гамеля Абделя Насера мали свій вплив і на початок боротьби за незалежність Алжиру, який почався 1 листопада 1954 р.. Перекази алжирських робітників-іммігрантів вважалися потенційним джерелом доходу для революційних фондів¹⁵.

З перших місяців конфлікту французька земля стала театром, на якому різні алжирські націоналістичні тенденції зіткнулися, зокрема, з двома антагоністичними силами: Алжирським національним рухом старого лідера Мессалі Хаджа та Фронтом національного визволення. Для французів міжусобиці серед алжирських іммігрантів, що висвітлювалось у пресі, бачилися в щоденних рейдах поліції, що експлуатовалося урядовою пропагандою, демонструвалося на фотографіях, показувалося, що ці «араби» корисні лише для вбивства один одного, та що це в їхній «природі», через що північноафриканські іммігранти почали асоціюватися зі словом «злочинець»¹⁶. Однак, незважаючи на ці події та війну, імміграція з Північної Африки більш, ніж подвоїлася за десятирічний період, яку заохочувала сама Франція.

Таким чином, у 1962 р. у Франції іммігрантів з Північної Африки нараховувалося 406 301 тис., що становило 14.2% від кількості усіх іммігрантів, 11.2% яких були саме вихідці з Алжиру. У грудні уряд створив Фонд соціальних дій, бюджет якого перевищує 500 мільйонів франків для соціальних програм, орієнтованих на алжирських робітників-іммігрантів (притулки, транзитні центри, орендне житло), але їх зарплата була відносно низькою, вони отримували державну допомогу втричі менше, ніж будь-який інший працівник та проживали у відокремлених районах, не змішуючись з рештою суспільства¹⁷.

Однак, незважаючи на репресії, упередження та нестримний нагляд, Франція залишалася і залишатиметься для багатьох північноафриканців, і особливо для студентів та художників, основною країною, куди слід

¹⁵Colonial Culture in France since the Revolution. / P.Blanchard, É. Deroo, D. El Yazami, P. Fournié. – Bloomington: Indiana University Press, 2014. - North Africans Settle in the Metropole (1946–1961) – p. 375

¹⁶ Ibid, p. 375

¹⁷ Ibid, p. 376

іммігрувати, що є частиною «імперської культури», і таким чином, як вказують науковці, саме в момент загибелі Імперії, з точки зору її політичної реальності, цей міграційний перехід остаточно вписав «колоніальну» ідентичність (та її історію) іммігрантів у серце французької нації і зробив помітною колоніальну ідею, яка була далекою і абстрактною¹⁸.

Географічне поширення мусульман у Франції показує, що вони поселялися у регіонах, де була зосереджена промислова діяльність та розміщувалося дешеве житло. Мусульманські іммігранти оселилися поблизу своїх робочих місць, і більшість із них працювали у таких галузях, як виробництво автомобілів, будівництво, торгівля, хімічна та металургійна промисловість¹⁹. Мусульманське населення здебільшого переїжджали у такі регіони як: Ельзас, Іль-де-Франс, Рона-Альпи та Прованс-Альпи-Лазурний берег, і, в меншій мірі, також в Франш-Конте, Лангедок-Руссільйон та Нор-Па де Кале.

Загальна закономірність демографічних змін була встановлена для іммігрантського населення у повоєнній Франції (як і в інших країнах північно-західної Європи), в якій можна визначити наступні етапи: 1) у міграції переважають молоді чоловіки, неодружені або без супроводу їхніх сімей; 2) тривалість перебування збільшувалася для багатьох мігрантів, оскільки вони почали приймати нові цінності та визначають нові потреби, набуті в середовищі приймаючого суспільства; 3) з часом термін перебування іммігранта продовжився і супроводжувався початком сімейної імміграції з метою возз'єднання; 4) продовження прибуття членів сім'ї призводить до демографічної стабілізації²⁰.

Розміщення житла, доступ до зайнятості та близькість до громадського

¹⁸ Colonial Culture in France since the Revolution. / P. Blanchard, É. Deroo, D. El Yazami, P. Fournié. – Bloomington: Indiana University Press, 2014. - North Africans Settle in the Metropole (1946–1961) – p. 378

¹⁹ Tebbakh S. Muslims in the EU - Cities Report: France / Sonia Tebbakh. – New York: Open Society Foundations, 2007. – p. 14

²⁰ E. Ogden P. Migrants in Modern France. Population Mobility in the Later Nineteenth and Twentieth Centuries / Peter C. Jones. – London: Unwin Hyman Ltd, 1989. - Aspects of the migrant housing experience: a study of workers' hostels in Lyon – p.178

транспорту, безумовно, є основною проблемою стосовно місця проживання іммігрантів. Однак місцеві уподобання визначаються також з огляду на підтримку громади, що саме по собі є важливою потребою, враховуючи поєднані проблеми культурної, а також особистої ізоляції, з якими потрібно стикатися²¹. Цим вимогам майже - хоча і тим не менш досконало - відповідали два досить різних типи житла: з одного боку, мебльовані кімнати в приватному орендованому секторі, переважно у формі багатоквартирних житлових будинків у внутрішній частині міста або внутрішні заміські райони; а з іншого - імпровізоване житло в стихійних поселеннях чи двояких двориках. Втручання державних та інших відомств у «очищення нетрів» та «оновлення міст» призвело до майже вимирання таких житлових можливостей протягом останніх десятиліть і створило, таким чином, нішу, яку слід було заповнити новими типами житла: хостели для робітників, будівництвом яких займалися як приватні, так і громадські організації з метою зменшити кількість бідонвілів та здійснювати контрольовану забудову²². В одній кімнаті хостелу могло проживати від 4 – ох людей. Але за оцінками дослідників, вважається, що житло в гуртожитках є культурно депресивним, оскільки накладає обмеження на спосіб життя, що суперечать бажаним або зумовленим способам поведінки іммігрантів; і фінансово гнітить, оскільки рівень орендної плати був високим для іммігрантів²³.

Власне, у 1982 р. почалися протести стосовно забезпечення мусульманам місцями для моління у хостелах. Такі ж вимоги іммігрантів з'явилися і в промислових індустріях “Сітроен” і “Рено”. В одних випадках на робочих місцях їх взагалі не було, а в інших - мусульмани були змушені молитися в спеціально облаштованих підвалах чи гаражах. Французька влада намагалася вирішити проблеми і до 1986 р. 80% хостелів вже були облаштованими

²¹ E. Ogden P . Migrants in Modern France. Population Mobility in the Later Nineteenth and Twentieth Centuries / Peter C.Jones. – London: Unwin Hyman Ltd, 1989. - Aspects of the migrant housing experience: a study of workers' hostels in Lyon – p.180

²² Ibid, p. 181

²³ Ibid, p.193

кімнатами для моління²⁴.

Мусульманська спільнота Франції, яка складалася переважно з іммігрантів з Північної Африки, зіткнулася з расизмом, який заблокував доступ до житла та ринку праці, а просторова сегрегація перетворила багато французьких передмість у сфери, де безробіття, насильство та соціальна ізоляція були нормою²⁵.

У 1966 р., за даними Міністерства внутрішніх справ, у Французькій Республіці було 255 бідонвілів (міські нетри), у тому числі 119 в Іль-де-Франсі, де мешкало 75 346 осіб. Що ж стосується національних характеристик населення бідонвілів, то 42,1% мешканців становили вихідці з Північної Африки, 20,6% – португальці, 7,8% – французи, 5,5% – іспанці, 24% – інші, насамперед цигани²⁶. У пересічних французів «складні міські зони» у 1990- на початку 2000–х рр.. асоціювалися насамперед із погромами, злочинністю, молоддю із девіантною поведінкою, іммігрантами та ісламом. Саме ж населення «складних» передмість нарікало на відокремленість від інших районів (стіни, мури, огорожі), однотонний пейзаж (сірість, бетон) та депресивність (безнадія, ненависть, жорстокість)²⁷.

Через кілька місяців після нафтової кризи 1974 р. за президентства правочентриста Валері Жискара д'Естена уряд виніс рішення та видав адміністративні циркуляри про припинення трудової імміграції, оскільки змінилися економічні потреби, які визначали імміграційну політику Франції, але рішення щодо припинення трудової імміграції не стосувалися громадян

²⁴ Sengers E. Religious Newcomers and the Nation State. Political culture and organized religion in France and the Netherlands / E. Sengers, T. Sunier. – Delft: Eburon, 2010. – p.139.

²⁵Chabal E. A Divided Republic: Nation, State and Citizenship in Contemporary France / Emile Chabal. – Cambridge: Cambridge University Press, 2015. – p.80

²⁶ Сипко Б. Від "гетто" до "екститоріальності": "складні" передмістя Франції очима їх мешканців / Богдана Сипко. // Наукові записки Національного університету «Острозька академія».. – 2014. – с. 102.

²⁷ Ibid, с. 105

ЄЕС та висококваліфікованих працівників²⁸. Хоча кількість іммігрантів з країн Європи згідно з статистичними даними 1975 року сягала до 67,1%, в той же час кількість іммігрантів північноафриканського походження (з Алжиру, Марокко, Тунісу) становила 25.6% — 995 189 тис.²⁹.

Через заборону трудової імміграції з 1970-х рр. імміграція з Алжиру, Марокко, Тунісу до Франції відбувалася переважно шляхом возз'єднання сім'ї; хоча були введені жорсткі обмеження, багато жінок та дітей переїхали до іммігрантів-чоловіків та оселились у Франції. Таким чином, кількість іммігрантів з Північної Африки постійно збільшувалася та становила в 1982 р. вже 28.9 % (1,166 703 тис.), а в 1990 – 29.3% (1,220 623 тис.) від загальної кількості іммігрантів³⁰. Зазначимо, що частка іммігрантів алжирського походження була найбільшою. Навпаки, кількість іммігрантів з Європи постійно зменшувалася. У 1962 р. зі 100% іммігрантів саме іммігрантів європейського походження нараховувалося 78.7%, у 1968 – 76,4%, у 1975 — 67.1%, у 1982 — 57.3%, у 1990 — 50,4%³¹.

З точки зору демографічного складу, перехід від політики відкритих до закритих дверей трудової міграції мав три наслідки: 1) приплив дорослих чоловіків молодого віку та меншою мірою жінок різко зменшився; 2) багато з тих, хто вже працював у Франції, вирішили продовжити своє перебування через страх, що не зможуть повторно в'їхати до країни після виїзду та закінчення терміну дії дозволів на роботу; 3) відстрочка зворотної міграції створила багато додаткових стимулів для возз'єднання сім'ї³².

Отже, післявоєнна імміграція до Франції відбувалася зокрема з країн Північної Африки, які на той час були частиною колоніальної імперії Франції.

²⁸ Schain M. The politics of immigration in France, Britain, and the United States: a comparative study / Martin Schain. – New York: Palgrave Macmillan, 2008. – p. 41

²⁹ Les immigrés en France – Montrouge: Institut national de la statistique et des études économiques, 2005. – p. 49

³⁰ Ibid, p.49

³¹ Ibid, p.49

³² E. Ogden P. Migrants in Modern France. Population Mobility in the Later Nineteenth and Twentieth Centuries / Peter C. Jones. – London: Unwin Hyman Ltd, 1989. - Aspects of the migrant housing experience: a study of workers' hostels in Lyon – p.179

Відповідно, події деколонізації, зокрема франко – алжирська війна, впливали на формування ставлення місцевого населення до іммігрантів. Іммігранти поселялися у місцях, що знаходилися близько від місць працевлаштування. Зайняті іммігранти були у виробництві автомобілів, будівництві, торгівлі, хімічній промисловості та металургії. Основним типом житлом для іммігрантів з початком імміграції були орендовані кімнати у житлових районах та нетрі - бідонвілі, для боротьби з якими почали будувати хостели. Зрештою, трудову імміграцію було припинено в 1974 р, але відтоді почала переважати сімейна імміграція до Франції з країн Північної Африки.

1.2. Деколонізація та соціальна пам'ять у Франції

Власне, вивчення імміграції та положення представників іммігрантської спільноти у Франції напряду пов'язане з вивченням колоніальної історії Франції, процесів деколонізації та соціальної пам'яті, оскільки саме з колишніх французьких колоній відбувалися найбільші імміграційні потоки. Наприклад, у 1962 р. кількість іммігрантів з Алжиру становила 11.6% з 14.9% іммігрантів з країн Північної Африки (з Марокко та Тунісу разом 2.6%) та з інших африканських країн³³. З часом кількість іммігрантів з колишніх північноафриканських колоній збільшувалася.

У першій половині 1880–х рр. урядами Ж.Феррі (1880 – 1881, 1883 - 1885) відновлено колоніальну експансію Франції, призупинену через франко - прусську війну, через що майже 85% усіх французьких колоній було здобуто впродовж 1880 – 1914 рр.³⁴. Таким чином, почавшись ще в першій половині XIX ст., завоювання Алжиру закінчилося у 1903 р., французький протекторат Тунісу було встановлено у 1881 р., а протекторат у Марокко у 1912 р. Після Другої світової війни почався період деколонізації французької колоніальної імперії. У 1956 р. Марокко та Туніс отримали незалежність від Франції, а війна

³³ Les immigrés en France – Montrouge: Institut national de la statistique et des études économiques, 2005. – p.49

³⁴ Нова історія країн Європи та США (1870 – 1918) / Б.Гончар, Н. Городня. – Київ: Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2008. – с. 41.

за незалежність Алжиру тривала з 1954 по 1962 р.. Донині алжирська війна залишається травмою як для Франції, так і для Алжиру.

Події деколонізації вплинули на розвиток дискусії про імперіалізм, який з початку ХХ ст.. пояснювали економічними потребами імперії. У 1960 р. Генрі Браншвіг видав «Міфи і реалії французького колоніального імперіалізму, 1871 – 1914» нарис, який задав тон усім пізнішим дослідженням французького імперіалізму³⁵. У ньому автор зазначає, що пояснення імперіалізму в економічних термінах є міфом, а французькі колоніалісти не мали економічних мотивів чи інтересів. Натомість автор пояснює французький імперіалізм у посиленні націоналізму Третьої Республіки після поразки 1870 р., таким чином спростовуючи економічну теорію імперіалізму³⁶.

Власне, з виходом праці британських істориків у 1961 р. «Африка та вікторіанці» у вивчення імперіалізму вводиться таке поняття як «неформальна імперія». За цим типом аналізу, імперіалізм існує у різний період та у різних формах (наприклад, за допомоги неофіційних засобів впливу), а форми імперіалізму, які змінюються, були результатом взаємодії між Європою та неєвропейськими силами. Таким чином, автори доводять, що якщо існує неформальний імперіалізм до імперії, то може також існувати неформальний імперіалізм і після імперії, і отже, що при такому аналізі деколонізація також втрачає своє значення як поворотний пункт історії³⁷.

Вивчення різних форм деколонізації зосереджується на трьох силах, які взаємодіяли: колоніальна влада, ситуація в колонії і міжнародний чинник³⁸. Алжир, Марокко та Туніс, які мали різні форми деколонізації, зрештою отримали незалежність від Франції. Але зі здобуттям незалежності виникло ряд запитань, зокрема і щодо відносин Франції з її колишніми колоніями: що

³⁵Берк П. Нові підходи до історіописання за редакції Пітера Берка / П. Берк, Г. Весселінг. – Київ: Ніка -Центр, 2013. – Заморська історія - с.107

³⁶Берк П. Нові підходи до історіописання за редакції Пітера Берка / П. Берк, Г. Весселінг. – Київ: Ніка -Центр, 2013. – Заморська історія - с.108

³⁷ Ibid, с.110

³⁸ Ibid, с.111

насправді означала незалежність? Чи був кінець імперії кінцем імперіалізму, чи він був його продовженням в іншому вигляді?³⁹

Власне, важливе місце у вивченні проблем інтеграції іммігрантів має вивчення колективної або соціальної пам'яті у Франції. Першим, хто «винайшов» концепт та почав вивчати соціальну пам'ять був Моріс Халбвакс, філософ та соціолог, представник французької соціологічної школи, ідеї якого були викладені у праці «Соціальні рамки пам'яті» у 1925 р.

Пол Коннертон у праці 1989 р. «Як суспільства пам'ятають» зазначає, що «ми сприймаємо світ, що оточує нас, у контексті тобто у світлі причинного зв'язку з минулими подіями та об'єктами минулого; інакше кажучи, у відповідності до подій та об'єктів, які ми не сприймаємо/переживаємо у той час, коли переживаємо момент теперішнього»⁴⁰. Автор стверджує, що образи з минулого зазвичай «виправдовують»/легітимізують лад теперішнього, і «це діє як неписане правило – всі «учасники» (і суб'єкти, і об'єкти) будь – якого соціального ладу мусять мати спільну пам'ять до тієї міри, що якщо їхні спогади про минуле суспільства різняться, то члени цього суспільства не можуть мати ані спільного досвіду (чогось), ані уявлень (про щось)»⁴¹.

Саме після подій деколонізації та початку повоєнної імміграції з колишніх північноафриканських колоній з кінця 1960-х — 1970-х рр. соціальна пам'ять стала «проблемною» через ряд питань, які було поставлено «республіканській національній історії». Набір питань, які можна згрупувати як (пост) колоніальні та які виникли у результаті взаємодії різних досвідів соціальної пам'яті є такі: оцінка і перегляд франко - алжирської війни (1954-62) та колоніалізму Французької імперії, події Паризької різанини 1961 р., взаємодія ісламу та лаїцизму, значення колоніальної історії для вихідців з колишніх колоній та жителів Франції (колоніальна історія охоплює дослідження колонізації, її

³⁹ Ibid, с.111

⁴⁰ Коннертон П. Як суспільства пам'ятають / Пол Коннертон. – Київ: Ніка-Центр, 2013. – с. 16

⁴¹ Коннертон П. Як суспільства пам'ятають / Пол Коннертон. – Київ: Ніка-Центр, 2013. – с. 17

наслідки на колонізованих територіях та наслідки колонізації в метрополії⁴²) тощо.

Наприклад, уявлення про війну за незалежність Алжиру викликає напруження у французькому суспільстві, яке називають «війною пам'яті», а наслідки цього конфлікту продовжують впливати на стосунки між багатьма групами щодо уявлення про харкі (військові алжирські мусульмани, які брали участь у Війні за незалежність Алжиру на боці Франції), п'є – нуар (групи алжирців європейського походження), мобілізованих (у Першій та Другій світовій війні з колоній Франції), алжирських націоналістів та їхніх нащадків⁴³.

Визначення «пам'яті», яке зустрічається у працях щодо дослідження пам'яті минулого, можна знайти наступне: «Пам'ять - це індивідуальна чи колективна реконструкція минулого, яка не базована на науковій методології, а натомість сприяє створенню міфів та легенд, народжених афективними взаємозв'язками людей та груп із минулим через літературу, кіно, музику, образотворче мистецтво та державні установи»⁴⁴. Інше визначення таке: «Пам'ять – це термін, що охоплює різні форми репрезентації минулого будь - то особисте, академічне, журналістське, санкціоноване державою, полемічне чи художнє, виготовлене на будь-якому носії письмовому, усному, архітектурному, аудіо-візуальному тощо, але не є самим минулим»⁴⁵. Таким чином, колоніальна пам'ять – це репрезентація колоніального минулого.

У колективній праці авторів «Постколоніальні місця пам'яті», яка вийшла друком 2020 р., автори підкреслюють необхідність прийняття центральним

⁴²Colonial Culture in France since the Revolution. / P.Blanchard, É. Deroo, D. El Yazami, P. Fournié. – Bloomington: Indiana University Press, 2014. - The Meanders of Colonial Memory – p. 404

⁴³Achille E. Postcolonial Realms of Memory. Sites and Symbols in Modern France / E. Achille, C. Forsdick, L. Moudileno. – Liverpool: Liverpool University Press, 2020. – p. 16

⁴⁴Colonial Culture in France since the Revolution. / P.Blanchard, É. Deroo, D. El Yazami, P. Fournié. – Bloomington: Indiana University Press, 2014. - The Meanders of Colonial Memory – p. 404

⁴⁵Achille E. Postcolonial Realms of Memory. Sites and Symbols in Modern France / E. Achille, C. Forsdick, L. Moudileno. – Liverpool: Liverpool University Press, 2020. – p. 8

місцем у створенні сучасної Франції колоніальне минуле та закріплення колоніального в колективній пам'яті суспільства, в яку (тобто колективна пам'ять), часто не було включена, а «прихованою», бо сліди імперії ніби були визнані негідними пам'яті або просто маргінальними⁴⁶. Але такий вислів щодо колоніального минулого - чи то сформульований в політичному чи академічному плані позиція - у крайніх (але все частіших) випадках, може бути навіть позначений як антиреспубліканський чи «нефранцузький»⁴⁷.

Пол Коннертон вважає, що самі образи минулого та зібране у пам'яті знання про минуле передається та підтримується через (більш чи менш ритуалізоване) відтворення/перформанс або певного роду дійство, що не може мислитися поза концепцією звички; а звичку неможливо уявити без тілесного автоматизму⁴⁸.

Натомість група авторів праці «Постколоніальні місця пам'яті» використовують концепт, який вперше увів П'єр Нора у дослідження пам'яті, а саме ідея «місця пам'яті», що означає, що колективна пам'ять певної соціальної групи кристалізується у певних місцях (місця пам'яті), а «місцем пам'яті» може бути що завгодно, що має вплив на творення колективної пам'яті. Але праця П'єра Нора «Місця пам'яті», яка вийшла в трьох томах в 1980-х – 1990-х рр. критикується сучасними дослідниками історичної пам'яті, авторами праці «Постколоніальні місця пам'яті» через те, що мобільність П'єр Нора розглядає в межах Європи, місця пам'яті пов'язані тільки з III Республікою у її європейських межах, а зв'язок пам'яті з імміграцією та постколоніалізмом відсутній, незважаючи на видимість та появу у публічних дебатах цих тем⁴⁹. Таким чином, П'єра Нору критикують також через те, що в своїй праці він висвітлює республіканську концепцію історії, за класичне сприйняття

⁴⁶ Ibid, p.2

⁴⁷ Ibid, p.2

⁴⁸ Коннертон П. Як суспільства пам'ятають / Пол Коннертон. – Київ: Ніка-Центр, 2013. – с. 20

⁴⁹ Achille E. Postcolonial Realms of Memory. Sites and Symbols in Modern France / E. Achille, C. Forsdick, L. Moudileno. – Liverpool: Liverpool University Press, 2020. – p. 4

національної пам'яті, в якій «пористість» французькості, гібридизація цього поняття, його здатність бути витісненими та транскультурованими відсутні⁵⁰.

Власне, автори праці «Постколоніальні місця пам'яті» ставлять за мету розглянути «місця пам'яті» з точки зору постколоніального підходу (постколоніалізм – це напрямок вивчення культурної спадщини колоніалізму, імперіалізму, соціальні та символічні наслідки колонізації, який в соціальних студіях з'явився у Франції пізно відносно досвіду інших країн, колишніх колоніальних імперій, наприкінці ХХ ст. – напочатку ХХІ ст. і не був основним підходом до переосмислення історії колоніалізму на противагу досвіду Великої Британії⁵¹), тобто беручи до уваги колоніальне минуле Франції і роль місць пам'яті у колоніальній історії та у соціально - політичному житті сучасної Франції. Автори поділяють «місця пам'яті» наступним чином: інституції, території, монументи, мобільність, тіла (виставки, герої, права жінок), слова та образи, повсякдення.

Враховуючи пізній прихід постколоніального підходу у Франції, побудова офіційної пам'яті про колонізацію здійснювалася в рамках республіканського національного нарративу через перераховані «місця пам'яті», а також зокрема за допомоги офіційних декларацій, юридичних текстів, законів, шкільних книг, музейної політики, інтерпретації історії Франції. Тому «створення» «колективної пам'яті» — уявлення про Францію та її національний нарратив відбувався без включення колоніальної колективної пам'яті іммігрантів.

Таким чином, у сучасній науці відбувається перегляд причин колоніалізму та його закінчення, а саме, чи відбулося закінчення імперіалізму. З початком імміграції та переїзду на постійне проживання іммігрантів з колишніх колоній Франції Алжиру, Марокко та Тунісу, суспільство зіткнулося з відсутністю

⁵⁰ Ibid, p.6

⁵¹ Colonial Culture in France since the Revolution. / P.Blanchard, É. Deroo, D. El Yazami, P. Fournié. – Bloomington: Indiana University Press, 2014. - Republican Integration: Reflections on a Postcolonial Issue – p. 506

⁵² Chabal E. A Divided Republic: Nation, State and Citizenship in Contemporary France / Emile Chabal. – Cambridge: Cambridge University Press, 2015. – p. 197

спільної соціальної пам'яті, тому іммігранти та місцеве населення мали різне бачення на минуле Франції та таким чином і на теперішнє. У сучасних постколоніальних студіях у Франції різні автори наголошують на необхідності закріплення колоніального в колективну пам'ять суспільства Франції⁵³. Але включення колоніальної пам'яті в уже існуючу соціальну уяву потребує переписування республіканського національного нарративу, таким чином національний нарратив зможе оновитись та інтегрувати безліч історій та нарративів, що складають нашу сучасність⁵⁴. Отже, інтеграція іммігрантів у французьке суспільство є складною зокрема і через конфліктні події деколонізації та відсутність спільної, а навпаки наявності «спірної» соціальної пам'яті у місцевого населення та іммігрантів.

1.3. Іслам у Франції

Саме наприкінці XVIII ст., у Франції у 1789 р., було прийняте рішення про націоналізацію церковних земель, а у 1790 р. були прийняті закони про «громадянський устрій духівництва», а реєстрації народження, смерті, шлюбу передавалися від церкви до цивільних органів⁵⁵. Варто згадати про закон 1905 р. «Про відокремлення Церкви та Держави», який був запроваджений в період існування Третьої республіки⁵⁶. Закон встановив державний секуляризм у Франції та базувався на нейтралітеті держави щодо релігії та свободи віросповідання. Після відокремлення Церкви від держави в 1905 р. до республіканської ідеології увійшов ще один ключовий компонент: доктрина лаїчності. Держава вважалася нейтральною по відношенню до будь-якої релігії,

⁵³Achille E. Postcolonial Realms of Memory. Sites and Symbols in Modern France / E. Achille, C. Forsdick, L. Moudileno. – Liverpool: Liverpool University Press, 2020. – p. 2

⁵⁴ Colonial Culture in France since the Revolution. / P. Blanchard, É. Deroo, D. El Yazami, P. Fournié. – Bloomington: Indiana University Press, 2014. - The Meanders of Colonial Memory – p. 404, p. 409

⁵⁵ Нова історія країн Західної Європи й Північної Америки XVII - 60 - ті роки XIX століття / Б. Гончар, М. Олег, Н. Папенко, Н. Городня. – Київ: Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2013. – с.250.

⁵⁶ Loi du 9 décembre 1905 concernant la séparation des Eglises et de l'Etat. [Електронний ресурс] // Légifrance. – 1905. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.legifrance.gouv.fr/loda/id/JORFTEXT000000508749/>.

тим самим релігія була вилучена з публічної сфери, і мала залишатися тільки у приватній⁵⁷. Натомість науковцями висувається, що в ісламській традиції не існує різниці між релігією та політикою, а також не відокремлюється церква від держави, а гасло про те, що іслам - релігія та держава (ар. *din wa dawla*) стало звичним серед ісламських рухів середини ХХ століття⁵⁸.

Термін «секуляризація» належить до словника канонічного права й походить від прикметника «*secularis*» (з церковної латини), утвореного від «*saeculum*», що означає «світ», «мирське життя» (у французькій мові вперше засвідчено у 1567 р.) та яку поступово почали розуміти як процес якого зазнає вся культура в процесі модернізації (йдеться про «раціоналізацію» пов'язану з «розчаклуванням світу»⁵⁹⁶⁰. «Секуляризація, — за визначенням Ентоні Гідденса, — це процес втрати релігією впливу на різні сфери суспільного життя»⁶¹.

Натомість у французькій мові проблема виникає через спроби ототожнення «секуляризацію» та «лаїцизму». Зі словника Барбари Кассен «Європейський словник філософій» дізнаємося таке визначення лаїчності: «Справді, лаїчність можна розуміти і як наслідок секуляризації в широкому сенсі <...> і як недосконале розв'язання питання секуляризації, оскільки лаїчність, якщо вона лишається «нейтральною», впливає тільки на соціальний аспект життя, а отже, припускає наявність постійного культурного тертя, бо жодна релігія не терпить обкраяння до рангу простої особистої думки»⁶². І далі продовжує автор: «І навпаки, якщо цю лаїчність розуміти як «інтервенціоністську», тобто якщо держава намагається солідаризуватися з

⁵⁷Jennings J. *Revolution and the Republic. A History of Political Thought in France since the Eighteenth Century* / Jeremy Jennings – Oxford: Oxford University Press, 2011– p.517

⁵⁸ Esposito J. *The Oxford Handbook of Islam and Politics*. Edited by John L. Esposito and Emad El-Din Shahin /J. Esposito, E. Shanin – Oxford: Oxford University Press, 2013.–p. 56

⁵⁹ Кассен Б. *Європейський словник філософій: Лексикон неперекладностей*. Том третій / Б. Кассен, М. Лоне. – Київ: Дух і Літера, 2013. – с. 210

⁶⁰ Гідденс Е. *Соціологія* / Ентоні Гідденс. – Київ: Основи, 1999. – с.538

⁶¹ Ibid, с.538

⁶² Кассен Б. *Європейський словник філософій*. Том третій – с. 210

правильною, на її думку, тенденцією історії, вона ризикує зазіхнути на засадничі свободи приватної сфери, змінюючи в такий спосіб природу засадничого конституційного принципу будь-якої республіки. Саме ця дилема й суперечність невпинно підживлює сучасну дискусію»⁶³.

Олів'є Рой у своїй праці «Секуляризм атакує іслам» 2007 р. зазначає, що секуляризація - це соціальне явище, яке не вимагає політичної реалізації: воно виникає тоді, коли релігія перестає бути центром людського життя, хоча люди все ще вважають себе віруючими; люди просто перестають поклонятися і перестають говорити про релігію⁶⁴. А лаїцизм - це явище, яке вимагає політичної реалізації, це політичний вибір, який визначає місце релігії в авторитарній, законній манері; лаїцизм визначається державою, яка потім організовує громадський простір, визначає, а отже, обмежує видимість релігії в публічному просторі⁶⁵.

Отже, ряд дослідників по – різному визначає секуляризацію та лаїцизм. Ми будемо дотримуватися розуміння лаїцизму, яке передбачає, що релігія має бути вилученою з публічної сфери.

У боротьбі проти французького колоніалізму алжирський, туніський та марокканський націоналізми базувалися на секулярних принципах націоналізму (поняття батьківщина, спільна історія, міфи, унікальна культура і мова) та на ісламі як на ключовому релігійному та культурному елементу об'єднання населення та відмінностей від колонізатора (на приклад, національним слоганом в Алжирі було «Алжир - моя країна, арабська - моя мова, а іслам - моя релігія»)⁶⁶. Першим президентом після здобуття незалежності Алжиру став Ахмед бен Белла, якого скинув в ході перевороту колишній соратник Хуарі

⁶³ Кассен Б. Європейський словник філософій: Лексикон неперекладностей. Том третій / Б. Кассен, М. Лоне. – Київ: Дух і Літера, 2013. – с. 211

⁶⁴Roy O. *Secularism confronts Islam*. Translated by George Holoch / Olivier Roy. – New York: Columbia University Press, 2007. – p. 8

⁶⁵ Ibid, p.8

⁶⁶ Esposito J. *The Oxford Handbook of Islam and Politics*. Edited by John L. Esposito and Emad El-Din Shahin / J. Esposito, E. Shanin. – Oxford: Oxford University Press, 2013. – p.354

Бумедьєн, в Тунісі - Хабіб Бургіба, в Марокко королем був Мохаммед V, а з 1961 р. - Хасан II. Після здобуття незалежності Алжирем, Марокко та Тунісом у прагненні збудувати секулярну модерну державу іслам та релігійні рухи були під контролем держави. Зрештою, це не стримало ісламістський виклик в регіоні, де іслам підтримувало все більше місцевого населення (наприклад, населення підтримувало поширення релігійних шкіл, впровадження релігійної освіти в школі, заборона алкоголю, закриття ресторанів в Рамадан, запровадження ісламських законів малікійського мазхабу як джерело права у судах тощо).

Дослідниками наводиться ряд пояснень стосовно причин посилення ісламістського руху у постколоніальний період у країнах Північної Африки:

- 1) погіршення соціально-економічних умов для величезної кількості людей;
- 2) помітний спад світської опозиції через репресії та маніпуляції;
- 3) слабкі або відсутні маркери ідентичності в контексті спадання націоналістичної та соціалістичної ідеологій;
- 4) слабкі або контрольовані незалежні громадські та професійні асоціації, студентські організації та спілки;
- 5) слабкі представницькі установи законодавчої влади;
- 6) відсутність незалежності судової гілки влади, яка часто виступала на стороні державних претензій до дисидентів;
- 7) суворий контроль ЗМІ з боку держави⁶⁷.

Отже, у постколоніальний період через ряд причин відбувалося посилення ісламу в країнах Північної Африки, що означало посилення релігійної ідентичності іммігрантів, які переїжджали до Франції. Крім цього, чоловіки та жінки-мусульмани, розчаровані труднощами, з якими вони зіткнулися при отриманні роботи та рівних прав у Франції, зверталися до релігії як джерела самоідентифікації⁶⁸. Паралельно з тим ісламські політичні рухи в Ірані,

⁶⁷ Esposito J. The Oxford Handbook of Islam and Politics. Edited by John L. Esposito and Emad El-Din Shahin / J. Esposito, E. Shanin. – Oxford: Oxford University Press, 2013. – p.361

⁶⁸ Hefner R. The New Cambridge History of Islam. Volume 6 Muslims and Modernity. Culture and Society since 1800 / Robert Hefner. – Cambridge: Cambridge University Press, 2011. – Muslims in the West: Europe – p. 219

Північній Африці та Південній Азії, ріст яких припав на 1970-ті рр. – 1990-ті рр., піднімали загальний рівень усвідомлення релігії та релігійну приналежність⁶⁹⁷⁰. У міру того як ситуація ставала дедалі неспокійнішою щодо іммігрантських громад, статус мечетей підвищувався в межах іммігрантських громад. Для першого покоління мусульман мечеть розглядалася як частина їхньої країни походження, місце зцілення та ностальгії. Для представників другого та третього поколінь мечеть стала місцем, де вони розмовляють своєю мовою походження, де читають Коран, де вперше зустрічаються зі своїми власними культурними традиціями і де вперше відчувають громадську та соціальну участь⁷¹. Опитування свідчать (в опитуванні брало участь до 1500 тис. людей), що в 1989 р. віруючими та послідовниками ісламу (ті, які практикують іслам) себе визначало 37%, а просто віруючими в іслам 38%⁷².

Питання щодо представництва мусульман у Франції було постійним питанням у політичних дискусіях Франції з кінця 1980-х рр. Свою діяльність мусульманські організації розпочали на початку 1980-х рр., коли були створені Союз мусульманських організацій Франції (1983 р.) і Національна федерація мусульман Франції (1985 р.)⁷³. Вже присутні під час першої «суперечки про хустинку», як ЗМІ, так і політичний клас підняли питання про те, хто може і повинен говорити від імені мусульман. До цього часу Велика мечеть Парижа (відкрита у 1926 р.) була очевидним інститутом, до якого зверталися державні органи з питаннями щодо мусульманської громади. Однак розповсюдження

⁶⁹Hefner R. The New Cambridge History of Islam. Volume 6 Muslims and Modernity. Culture and Society since 1800 / Robert Hefner. – Cambridge: Cambridge University Press, 2011. – Muslims in the West: Europe – p. 219

⁷⁰ Esposito J. The Oxford Handbook of Islam and Politics. Edited by John L. Esposito and Emad El-Din Shahin / J. Esposito, E. Shanin. – Oxford: Oxford University Press, 2013. – p.57

⁷¹Hefner R. The New Cambridge History of Islam. Volume 6 Muslims and Modernity. Culture and Society since 1800 / Robert Hefner. – Cambridge: Cambridge University Press, 2011. – Muslims in the West: Europe – p. 223

⁷² Tebbakh S. Muslims in the EU - Cities Report: France / Sonia Tebbakh. – New York: Open Society Foundations, 2007. – p.23

⁷³ Малиновська Н. Роль французьких мусульманських організацій у політичному житті Франції / Наталія Малиновська. // Збірник «Науковий вісник». – 2013. – с.3

мусульманських об'єднань призвело до розширення спектру потенційних представників ісламу⁷⁴.

Перша спроба організувати іслам у Франції була (незважаючи на попередні установи на колонізованих територіях), коли П'єр Жокс, який тоді був членом уряду від Соціалістичної партії, заснував Французьку раду ісламу (фр. Conseil d'orientation et de réflexion sur l'islam de France — CORIF) у 1990 р, в яку входили 15 представників – мусульман, і яка була консультативним органом щодо ісламу у Франції⁷⁵. Відносне повернення до влади правого крила в 1993-1995 рр. дещо перервало цю ініціативу, а Велика мечеть Парижа знову зайняла центральне місце у відносинах між ісламом та державою⁷⁶. Минуло ще кілька років і чергова коаліція уряду, цього разу на користь лівого крила, під час президентства Жака Ширака, поновила справу щодо надання представництва мусульманам. Наприкінці 1990-х рр.. Жан-П'єр Шевенман, (Міністр внутрішніх справ з 1997 р.) започаткував «Істіхару» - консультації лідерів - представників мусульман щодо організації ісламу Франції. Це призвело до створення Французької ради мусульманської віри (фр. Conseil français du culte musulman -CFCM) у 2003 р. під керівництвом Ніколя Саркозі, тодішнім міністр внутрішніх справ⁷⁷.

Протестні рухи іммігрантів почалися через невдоволення щодо дискримінації при працевлаштуванні першим з яких відбувся «Марш за рівність та проти расизму» (фр. Marche pour l'égalité et contre le racisme) 1983 р., який тривав з середини жовтня до початку грудня, і зібрав в Парижі майже 100 000 людей⁷⁸. Наприклад, показники безробіття серед іммігрантів алжирського

⁷⁴Marzouki N. The Politics of Islam in Europe and North America / Nadia Marzouki. – Paris: Sciences Po Centre de Recherches Internationales, 2018. – 90 с. - What makes “Muslim representatives” representative? - p.10

⁷⁵ Le Corif [Електронний ресурс] // La Maison Islamo Chrétienne. – 1990. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.lamaisonislamochretienne.com/lecorif.html>.

⁷⁶ Marzouki N. The Politics of Islam in Europe and North America - p.10

⁷⁷ Ibid, p. 10

⁷⁸ La Marche des Beurs, 25 ans après [Електронний ресурс] // Politis. – 2008. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.politis.fr/articles/2008/12/la-marche-des-beurs-25-ans-apres-5017/>.

походження сягають 40% для жінок та чоловіків, коли для французів 11-20%⁷⁹. На думку Олів'є Роя, іммігранти виступали проти будь-яких знаків іншості, відкидали будь-який комунітаризм і не посилалися на іслам, тому основні претензії іммігрантів стосувалися саме соціальних умов⁸⁰. З 1981 р. іноземцям було дозволено утворювати організації, і тому на наступний рік, у 1984 р., після маршу утворилася організація «SOS - расизм» яка мала на меті боротися з дискримінацією.

Ще наприкінці XIX ст., з 1880 р., у французьких школах скасовувалася релігійна освіта, натомість школа стала місцем формування республіканської національної ідентичності⁸¹. Коли освіта вийшла з рук католицької церкви, школи були перетворені на цивільні установи, і, що не менш важливо, релігія була перевизначена як суто приватна практика та інституція. Жан Поль Віллем вказує, що «на школу покладалось завдання зупинити розпад та заспокоїти страждання суспільства, що складається з вільних та рівних індивідів. Їй довірено місію вигадати систему вірувань, здатну змусити цих, віднині незалежних, індивідів жити й триматися разом, для чого їй надано привабливості та сили, які можна порівняти з тими, котрими володіла релігія, тягар якої скинуто»⁸³.

Дослідження показало, що такі важливі фактори, як проведення кількох років за кордоном перед вступом дитини до французької шкільної системи, народження за кордоном або час, проведений батьками у Франції, є важливими

⁷⁹ Milner S. Reinventing France State and Society in the Twenty-First Century / S. Milner, N. Parsons. – Basingstoke: Palgrave Macmillan Ltd, 2003. – p. 134

⁸⁰ Roy O. Secularism confronts Islam. Translated by George Holoch / Olivier Roy. – New York: Columbia University Press, 2007. – p. 5

⁸¹ Tebbakh S. Muslims in the EU - Cities Report: France / Sonia Tebbakh. – New York: Open Society Foundations, 2007. – p.30

⁸² Jennings J. Revolution and the Republic A History of Political Thought in France since the Eighteenth Century/Jeremy Jennings—Oxford: Oxford University Press, 2011—p. 518 p.

⁸³ Віллем Ж. Європа та релігії. Ставки XXI століття / Жан-Поль Віллем. – Київ: Дух і Літера, 2006. – с. 265

щодо ефективності навчання в школі⁸⁴. Дані показують, що учні-іммігранти частіше стикаються з невдачею в освіті, їхній освітній досвід коротший, ніж у інших учнів, і вони частіше залишають школу без диплому, та майже половина дітей із сімей іммігрантів зазнають невдачі (повторення або утримання на рік) у початковій школі⁸⁵. Згідно з дослідженням у 1996 р., учні іноземного походження, які народились у Франції, рідше відвідували старшу школу, ніж місцеве населення, що значною мірою пояснюється їхнім соціально-економічним походженням – 80% були дітьми робітників, порівняно з 43% французьких учнів. Те саме зауваження можна зробити щодо дипломів про вищу освіту: молоді люди алжирського походження частіше не мали диплому - 25 % хлопців та 22 % дівчат проти 11% та 14% відповідно для французьких учнів⁸⁶.

Значні дебати в суспільстві почалися після випадку, який стався в 1989 р., коли три молоді дівчини в маленькому містечку Крей на півночі Парижа прийшли до школи в мусульманських хустках, після чого були відсторонені від навчання в цій школі. що загострило публічну дискусію під назвою «справа хустки» (фр. *l'affaire du voile*)⁸⁷⁸⁸⁸⁹⁹⁰. Вона включала питання місця мусульманських жінок, відмінності між ісламською доктриною та ісламською традицією, конфлікт між комунітаризмом та французькою політикою інтеграції, обговорення «ісламістської фундаменталістської загрози» для французького суспільства та ісламофобії, а також засвідчила розмежування між

⁸⁴ Tebbakh S. Muslims in the EU – p.30

⁸⁵ Tebbakh S. Muslims in the EU - Cities Report: France / Sonia Tebbakh. – New York: Open Society Foundations, 2007. – p.30

⁸⁶ Ibid, p. 31

⁸⁷ Favell A. Philosophies of Integration: immigration and the Idea of Citizenship in France and Britain / Adrian Favell. – Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2001. – с.174

⁸⁸ Tebbakh S. Muslims in the EU – p.26

⁸⁹ Jennings J. Revolution and the Republic A History of Political Thought in France since the Eighteenth Century/Jeremy Jennings–Oxford: Oxford University Press, 2011–p. 518 p.

⁹⁰ The New Cambridge History of Islam. Volume 6 Muslims and Modernity. Culture and Society since 1800 – Cambridge: Cambridge University Press, 2011. – p. 224.

новими політичними тенденціями: між «республіканцями», які підтримували цінності світської республіки, «лібералами», які виступали за захист індивідуальних свобод, тобто за право носіння хіджабу та інших релігійних атрибутів, та прихильників мультикультуралізму.

Одягнення мусульманської хустки в школу вбачалося відтворенням культурних норм, які заперечують повну свободу жінок як особистостей; виконання правил релігії; відсутність власного права голосу; ствердження релігійної приналежності в сфері, в школі, яка, як передбачається, повинна триматися подалі від релігії⁹¹. Крім того, що носіння хустки в школу є релігійним символом, який суперечить світським цінностям школи та є виявом комунітаризму (критичний рух, спрямований проти класичного лібералізму, базується на переконанні, що соціальна ідентичність та особистість людини в основному формуються взаємовідносинами спільноти, з меншим ступенем розвитку покладається на індивідуалізм). Тобто фактично носіння мусульманської хустинки є виявом культурної релігійної приналежності до певної спільноти, що є суперечним ідеям Республіки.

Оскільки «гарний» громадянин – це «автономний» громадянин, який має високий ступінь самоконтрольованої індивідуальної раціональності разом із певною свободою від субнаціональних колективістських та культурних форм: свобода, незважаючи на своє особливе виховання, здійснювати голос та виходити та обирати власну культуру⁹². І саме на школу покладено величезну роль сформувати такий тип громадянина.

Крім питання носіння хустинки, учні-мусульмани мали “особливі вимоги”, які доводилося розглядати французьким освітянам. Частина вимог, наприклад про введення їжі “халяль” (дозволена їжа в ісламі) у шкільних їдальнях, перетворення п’ятниці у вихідний день, заперечення спільного навчання осіб протилежних статей та невідвідування певних предметів (біологія, філософія,

⁹¹Favell A. *Philosophies of Integration: immigration and the Idea of Citizenship in France and Britain* / Adrian Favell. – Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2001. – с.177 - 178

⁹² Ibid, p. 177

фізичне виховання) не підлягала обговоренню, оскільки суперечила основоположному принципу рівності усіх громадян Франції⁹³.

На думку Олів'є Роя, проблема лаїцизму полягає у розділенні між релігійною сферою та політичною сферою на рівні суспільства та в тому, щоб визначити, як релігія переосмислює себе в умовах цієї зміни в соціальному та політичному просторі, як вона пристосовується до неї, протидіє їй чи створює власний простір⁹⁴. Дослідник пояснює, що іслам сумісний із сучасністю та лаїцизмом, але форма і процес секуляризації визначається кожною окремою релігією і не має одного шляху, а ту секуляризація, яку пропонує Франція вона є християнською і побудованою на основі християнства⁹⁵. Тому питання полягає в тому, щоб зрозуміти, як сьогодні мусульмани реконструюють іслам, досліджуючи практики мусульман, занурених у західне суспільство, та за допомоги інтелектуалів, таких як Тарік Рамадан, роботи яких одночасно дозволяють жити і підтримувати ідентичність віруючого у секуляризованому світі⁹⁶.

Отже, ще на початку ХХ ст. у Франції було законодавчо затверджено відділення церкви від держави. Хоча держави Північної Африки намагалися зменшити вплив ісламу у суспільстві, це не вдалося, що спостерігалось у збільшенні симпатіям населення різним ініціативам щодо впровадження ісламських прктик в публічному просторі. Релігія стала і об'єднавчим фактором мусульман – іммігрантів. Власне, однією з найпомітнішою подією кінця 1980-х рр. є дискусія стосовно мусульманської хустинки. Головним чином, дискусія стосувалася сумісності ісламу з республіканськими цінностями Франції.

⁹³ Сипко Б. Освітня політика щодо мусульманської спільноти (1995-2007) / Богдана Сипко. // Наукові записки. Серія "Історичні науки". – 2012. – С. 436

⁹⁴ Roy O. *Secularism confronts Islam*. Translated by George Holoch / Olivier Roy. – New York: Columbia University Press, 2007. – p. 8

⁹⁵ Ibid, p.11

⁹⁶ Ibid, p.10

РОЗДІЛ II. ІММІГРАЦІЙНА ПОЛІТИКА ТА НАТУРАЛІЗАЦІЯ

(2 пол. 1940-х – 1980-ті рр.)

2.1. Імміграційне законодавство та натуралізація іммігрантів другого покоління (2 пол. 1940-х рр. – поч. 1980-х рр.)

Після Другої світової війни імміграція до Франції керувалася двома постановами, виданими Тимчасовим урядом Французької Республіки на чолі з лідером руху «Вільна Франція» Шарлем де Голлем у 1945 р. Ці дві постанови встановили юридичну основу для післявоєнної імміграції: умови щодо в'їзду та перебування в країні, а також щодо отримання громадянства та натуралізації⁹⁷. Іммігрантам було дозволено залишатися у Франції, навіть якщо вони не були працевлаштованими. Також було створено Національну імміграційну службу, яка мала свої офіси навіть в країнах походження іммігрантів з метою координації процесу найму працівників – іммігрантів.

У 1947–1960-х рр. Франція проводила імміграційну політику за «принципом невтручання» (фр. *Laissez-faire*). Держава зберігала форми контролю такі як Національний офіс з імміграції та двосторонні угоди, але імміграція була в основному стихійною, часто підпільною, і зазвичай здійснювалась з відома уряду через вигідність здійснення неконтрольованої імміграції⁹⁸.

Але політика держави щодо іммігрантів, які були тимчасовими робітниками, була побудована на ідеї соціально-економічному «включенню» - «інсерції» встановленої після Другої світової війни⁹⁹. Ця політика стосувалася забезпечення потреб іммігрантів в житлі, реєстрації, доступі до соціального

⁹⁷Schain M. The politics of immigration in France, Britain, and the United States: a comparative study / Martin Schain. – New York: Palgrave Macmillan, 2008. – p. 41

⁹⁸E. Ogden P. Migrants in Modern France. Population Mobility in the Later Nineteenth and Twentieth Centuries/ P. E. Ogden, P. E. White. – London: Unwin Hyman Ltd, 1989. - Immigrant labour and racial conflict: the rôle of the state – p.165

⁹⁹ Favell A. Philosophies of Integration: immigration and the Idea of Citizenship in France and Britain / Adrian Favell. – Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2001. – p.46

забезпечення та створенні умов для здійснення релігійних практик¹⁰⁰. У 1960–х рр.. Франція підписала угоди про набір робочої сили з 16 різними країнами, з посиленням акценту на наборі португальців¹⁰¹. Ці преференції відбивали занепокоєння, яке було широко поширене в адміністрації з тих пір, як баланс імміграції почав змінюватися в 1960-х рр. зі збільшенням іммігрантів з Північної Африки. Власне, уряд Франції в 1964 та 1968 р. вів переговори з Алжиром про обмеження в'їзду громадян Алжиру за квотами. Ці угоди були переглянуті в 1970 р. а згодом, в 1972 р. квоти скорочені новою угодою¹⁰².

На сприйняття імміграції також вплинули події кінця 1960–х рр. Безпосереднім джерелом змін у ставленні стала криза, спровокована масовими страйками та демонстраціями протягом травня-червня 1968 р. Деякі іммігранти були задіяні, і лише за червень було вислано більше сотні. З боку уряду все швидше усвідомлювали серйозні недоліки, пов'язані з нерегульованою іноземною робочою силою: скандали з умовами життя іммігрантів, зростання скарг держав походження іммігрантів щодо поводження зі своїми громадянами, поява расової та етнічної напруженості у суспільстві, зростання націоналізму, докази того, що нібито тимчасові працівники насправді не були тимчасовими, і, мабуть, найголовніше, зміна джерел імміграції з європейських до неєвропейських країн¹⁰³.

З початком 1970-х рр.. уряд намагався обмежити трудову імміграцію. За президентства Жоржа Помпіду (1969–1974), у 1972 р. було видано два циркуляри Марселлін - Фонтене, (Раймонд Марселін - Міністр внутрішніх справ, а Джозеф Фонтенет - Міністр зайнятості), які мали на меті обмежити імміграцію, за якими отримати дозвіл на проживання можна лише за наявності

¹⁰⁰ Favell A. *Philosophies of Integration: immigration and the Idea of Citizenship in France and Britain* / Adrian Favell. – Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2001. – p.47

¹⁰¹ Schain M. *The politics of immigration in France, Britain, and the United States: a comparative study* / Martin Schain. – New York: Palgrave Macmillan, 2008. – p. 48

¹⁰² Ibid, p.48

¹⁰³ E.Ogden P. *Migrants in Modern France. Population Mobility in the Later Nineteenth and Twentieth Centuries* / P. E.Ogden, P. E.White. – London: Unwin Hyman Ltd, 1989. – Immigrant labour and racial conflict: the rôle of the state – p.165

попереднього підтвердження від роботодавця¹⁰⁴. Також іммігрант був сам відповідальний за забезпечення належного житла для проживання. Прийняття таких циркулярів викликали цілі повстання, і не тільки іммігрантів, які організовували голодування, а й інтелектуалів таких як Жан Поль Сартр і Мішель Фуко, і профспілок, в результаті чого дія циркулярів була зупиненою¹⁰⁵.

У 1972 р., ще до початку нафтової кризи, показник безробіття почав зростати та становив 2.7%. З початком кризи у 1975 р. сягнув позначки 4.1%. Далі темпи зростання безробіття не зменшувалися, і в 1978 дорівнювали 5.2%, в 1981 - 7.3% і в 1984 рівень безробіття становив 9.7%¹⁰⁶. Кількість же робітників активно скорочувалася в тих галузях, де використовувалася праця іммігрантів. Згідно зі статистикою, кількість зайнятих в агрокультури активно почала падати з 1963 року. Кількість зайнятих з 3 760 000 досягла в 1984 році позначки 1 680 000, а отже скоротилася більше, ніж вдвічі. У секторі промисловості, де була залучена праця іммігрантів, кількість зайнятих зменшилася приблизно на 1 млн. з 1973 до 1984 р.¹⁰⁷. І навпаки кількість зайнятих в сфері послуг, торгівлі, фінансових і урядових структурах збільшувалася.

Закінчення “Славного тридцятиріччя” сталося в 1973 р. з початком нафтової кризи, що загострило економічну кризу. З 1974 по 1981 р. президентом Франції був Валері Жискар д’Естен, правоцентрист. У липні 1974 р., через кілька місяців після початку нафтової кризи, уряд виніс рішення та видав адміністративні циркуляри про припинення трудової імміграції. Але ці рішення не стосувалися громадян ЄЕС, шукачів притулку та

¹⁰⁴ Barral C. 1972: Circulaires Marcellin-Fontanet [Електронний ресурс] / Clotilde Barral // Musée de l'Histoire de l'immigration – Режим доступу до ресурсу: <https://www.histoire-immigration.fr/collections/1972-circulaires-marcellin-fontanet>

¹⁰⁵ Ibid

¹⁰⁶ Malinvaud E. The Rise of Unemployment in France / Edmond Malinvaud // *Economica* – L.: London School of Economics, 1986. – New Series. Vol. 53, No. 210. – p. 197.

¹⁰⁷ Ibid, p. 201

висококваліфікованих працівників¹⁰⁸. Ці рішення було прийнято адміністративними діями, а не законом, без парламентських дебатів¹⁰⁹.

Але в 1974 р. з тих країн, робітники яких наймалися найбільше до Франції, тільки Італія була в ЄЕС. Натомість Іспанія і Португалія, звідки прибувала висока кількість працівників, на той час не були членами ЄЕС. Ще в 1960-х рр. Франція підписала договори про трудовий найм з 16 країнами, зокрема з країнами Магрибу. Тому навіть беручи до уваги обмеження 1974 р., варто зауважити, що набір працівників з Іспанії та Португалії відбувався саме завдяки таким договорам. Така політика Франції вплинула на Північну Африку, оскільки протягом років потік емігрантів до Європи відповідав стратегіям урядів країн Північної Африки та допомагав зменшувати рівень безробіття.

Тому після заборони трудової імміграції, уряд Франції звернув свою увагу на такий набір питань: 1) усунення незаконного в'їзду, регулювання статусу вже прибулих іммігрантів та заохочення безробітних іммігрантів повертатися додому; 2) вирішення проблем воз'єднання сім'ї, постійного поселення іммігрантів другого та третього поколінь; 3) подолання напруженості між корінними та іноземними працівниками та вимогами іммігрантів щодо більш широкого захисту прав¹¹⁰. Але до Франції іммігрували, щоб приєднатися до своєї сім'ї, хоча житлові труднощі були проблемою для воз'єднання, тоді як фінансові чи інші страхи перешкоджали поверненню у країну походження. У цей же час відбувалася поява робочої сили з тих іноземців, які проживали уже у Франції, але ще не працювали, та могли бути народженими у Франції.

З 1973 р., згідно з новим законом, який мав доповнювати Кодекс про громадянство, автоматичне громадянство передбачене статтями 23 і 24 Кодексу про громадянство застосовувалося до дитини, яка народилася у

¹⁰⁸Schain M. The politics of immigration in France, Britain, and the United States: a comparative study / Martin Schain. – New York: Palgrave Macmillan, 2008. – p. 41

¹⁰⁹ Ibid, p. 48

¹¹⁰ E.Ogden P. Migrants in Modern France. Population Mobility in the Later Nineteenth and Twentieth Centuries/ P. E.Ogden, P. E.White. – London: Unwin Hyman Ltd, 1989. - Immigrant labour and racial conflict: the rôle of the state – p.167

Франції до 1 січня 1994 року від батьків, які народилися на території, яка мала статус колонії чи заморської території Французької Республіки¹¹¹. Отже, діти, які народилися на території Франції, а їхні батьки народилися у Тунісі та Марокко до здобуття цими країнами незалежності, отримували французьке громадянство автоматично.

Статті 23 та 24 французького національного кодексу щодо отримання автоматичного громадянства застосовуються до дитини, яка народилася у Франції від батьків, народжених на території колишніх французьких департаментів Алжиру до 3 липня 1962 р. (Алжир став незалежним 1962 р., отже до 1962 р. Алжир вважався частиною Франції)¹¹²¹¹³¹¹⁴.

Роджерс Брубейкер зазначає ряд недоліків щодо отримання автоматичного громадянства для дітей другого покоління іммігрантів. Дослідник вказує, що проблема виникла лише в 1979 р., коли перша група дітей, народжених у Франції від алжирських батьків досягла 16-річного віку, оскільки після подання заяви для отримання посвідки на проживання - обов'язкова з 16 років для всіх іноземців - вони були здивовані, дізнавшись що вони мали французьку національність, оскільки вважали себе алжирцями і повідомляли школу та чиновників про свою національність як алжирську¹¹⁵. Через це виник запит на відмову від французького громадянства, який досяг свого піку в 1984 р., коли було подано майже 2949 запитів франко - алжирцями, з яких 2506 було відмовлено¹¹⁶. Така відмова сприймалася Алжиром як заперечення суверенітету Францією, і Алжир вимагав від Франції звільнити від громадянства всіх

¹¹¹ Loi n° 73-42 du 9 janvier 1973 complétant et modifiant le code de la nationalité française et relative à certaines dispositions concernant la nationalité française [Електронний ресурс] // Légifrance. – 1998. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.legifrance.gouv.fr/loda/id/JORFTEXT000000684539/>.

¹¹² Ibid

¹¹³ Weil P. How to Be French: Nationality in the Making since 1789 / Patrick Weil. – Durham: Duke University Press Books, 2008. – p. 162

¹¹⁴ Brubaker R. Citizenship and Nationhood in France and Germany / Rogers Brubaker. – Cambridge: Harvard University Press, 1994. – p. 140

¹¹⁵ Brubaker R. Citizenship and Nationhood in France and Germany / Rogers Brubaker. – Cambridge: Harvard University Press, 1994. – p. 141

¹¹⁶ Ibid, p. 141

молодих алжирців, які народилися у Франції¹¹⁷. Таким чином, діти іммігрантів отримували громадянство Франції, але при цьому залишаючись зі своєю алжирською, марокканською, туніською національністю.

З 1974 по 1981рр. президентом був представник правих не – голіст Валері Жискар д'Естен, який був обраним президентом після смерті Жорда Помпіду. У 1978 р. відбулися парламентські вибори, де більшість зайняли праві партії: не – голістська Союз за французьку демократію (фр. Union pour la démocratie française) та голлістська Об'єднання на підтримку Республіки (фр. Rassemblement pour la République)¹¹⁸. У січні 1980 р. був прийнятий закон Боне (фр. la loi Bonnet) спрямований на запобігання нелегальної імміграції (нелегал, це той хто немає дозволу від роботодавця та візи): посилювалися умови за якими дозволяється в'їзд, нелегальне перебування є приводом для вислання іноземця та його затримання, якщо він не в змозі негайно покинути територію країни¹¹⁹.

Отже, хоча у 1945 р. були прийняті постанови щодо в'їзду, перебування та натуралізації іммігрантів, імміграційна політика була побудованою на принципі неутручання. У повоєнній Франції спостерігалася переорієнтація виробничої сфери, виникали проблеми з житлом для іммігрантів та забезпечення можливостей релігійної практики, а з 1974 р. починається економічна криза. З 1970-х рр.. у Франції впроваджуються спроби обмежити трудову імміграцію, що зрештою привело до її заборони у 1974 р. для іммігрантів, які походили з держав, які не входили в ЄЕС, через що імміграція з Північної Африки здійснювалася з метою воз'єднання сім'ї. Діти іммігрантів народжених у Франції від батьків, які народилися у Алжирі, Мароко та Тунісі до здобуття тими незалежності, отримували громадянство автоматично за «правом землі» згідно з законом 1973 р.

¹¹⁷ Ibid, p. 142

¹¹⁸ Assemblée nationale 1978 [Електронний ресурс] // France Politique. – 1978. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.france-politique.fr/assemblee-nationale-1978.htm>.

¹¹⁹ Loi n° 80-9 du 10 janvier 1980 relative à la prévention de l'immigration clandestine et portant modification de l'ordonnance n° 45-2658 du 2 novembre 1945 relative aux conditions d'entrée et de séjour en France des étrangers et portant création [Електронний ресурс] // Légifrance. – 1980. – Режим доступу до ресурсу: JORFTEXT000000886939

2.2. Неореспубліканізм у Франції (1980–ті рр.): поява та ідеологія

У сучасній політичній теорії та філософії термін «республіканізм» (іноді республіканізм називають «громадянським республіканізмом» або «неореспубліканізмом») тлумачать як класичну республіканську традицію, яка розвинулася у сучасну політичну ідеологію (роботи Квентіна Скіннера та Філіпа Петтіта є важливими у дослідженні неореспубліканізму), де першочерговою республіканською цінністю є політична свобода, що розуміється як «не домінування» (анг. non – domination) або незалежність від свавільної влади¹²⁰. Основними темами республіканської традиції, яка сягає корінням в революційний досвід і склалася в ХІХ ст., були ідеали рівного громадянства, сильної держави, секуляризму, народного суверенітету та державної освіти¹²¹.

Такі автор як Франк Ловетт та Філіп Петітт вказують, що термін республіканізм відноситься до традиції політичної думки, яка вперше склалася під час і завдяки досвіду Римської республіки і яка згодом була «привласнена» політичними письменниками в середньовічній та Ренесансній Італії, в Європі ХVІІ-ХVІІІ століть та в період заснування Сполучених Штатів Америки у ХVІІІ ст.¹²². Ті, хто писав у класичній республіканській традиції, поділяли цілу низку загальних тем та проблем, що зосереджуються на основній ідеї «res publica» - буквально означає «публічна річ» і традиційно передається англійською мовою як «спільне благо» (анг. common wealth). У цій традиції під республікою розуміли спільну політичну систему, в якій не існує прямого особистого правління одних людей іншими, а, скоріше, умови рівного громадянства, що регулюється верховенством права. Термін неореспубліканізм згадані вище дослідники використовують для позначення спроб нинішніх політологів,

¹²⁰ Republicanism [Електронний ресурс] // Stanford Encyclopedia of Philosophy. – 2006. – Режим доступу до ресурсу: <https://plato.stanford.edu/entries/republicanism/#ClaRepLib>

¹²¹ Freedon M. The Oxford Handbook of Political Ideologies / M. Freedon, L. Sargent, M. Stears. – Oxford: Oxford University Press, 2013. – p. 606

¹²² Lovett F. Neorepublicanism: A Normative and Institutional Research Program / F. Lovett, P. Pettit. // Annual Review of Political Science.. – 2009. – p. 12

філософів, істориків, юристів та інших опиратися на цю класичну республіканську традицію, адаптуючи та переглядаючи різні її ідеї, у розробці публічної філософії, призначеної для сучасних цілей¹²³.

Власне, традиційний французький республіканізм асоціюється з цінностями, закладеними в «Декларації прав людини і громадянина», прийнятою 26 серпня 1789 р. Установчими зборами, та яка стала основою на якій базувалася майбутня Конституція¹²⁴. Декларація проголошувала, що люди народжуються та залишаються вільними та рівними у своїх правах; гарантувала «природні права людини»: особисту свободу і безпеку, спротив гніту, презумпцію невинності, свободу слова та віросповідання, вибору будь – якої професії, недоторканність приватної власності, а джерелом верховної влади проголошувався народ¹²⁵. Основою для Декларації стали ідеї Просвітництва, які спочатку поширилися в Англії, а згодом у Франції¹²⁶. Просвітники вважали, що всі люди рівні від природи, тобто мають природні права: наприклад право на життя, на свободу, на власність. Французькі просвітники — Вольтер, Жан – Жак Руссо, Дені Дідро та ін. здійснили величезний вплив на французьке Просвітництво та на формування республіканізму. Наприклад, Вольтер заперечував рівність соціальну, натомість вважав, що в суспільстві може бути лише юридична рівність, яка передбачає рівність усіх перед законом і набуття усіма людьми однакового статусу громадянина, що особливо вплинуло на формування концепту громадянства в ідеології республіканізму¹²⁷.

З одного боку, у історіографії стосовно вивчення політичної думки та республіканізму існують погляди, що у 1980-х рр., з переосмисленням історіографами значення Французької Революції, революційна та

¹²³Lovett F. Neorepublicanism: A Normative and Institutional Research Program / F. Lovett, P. Pettit. // Annual Review of Political Science.. – 2009. – p. 12

¹²⁴ Нова історія країн Західної Європи й Північної Америки XVII - 60 - ті роки XIX століття / Б.Гончар, М. Олег, Н. Папенко, Н. Городня. – Київ: Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2013. – с. 246

¹²⁵ Ibid, с.246

¹²⁶ Ibid, с.108

¹²⁷ Ibid, с. 124

республіканська спадщина Франції перестала бути актуальною для сучасних реалій, а ідеологія республіканізму більше не захоплювала і не мотивувала французьке населення зокрема через те, що існувала нерівність у доступі жінок до представництва на виборних посадах, в результаті глобалізації змінювалася уявлення про національну ідентичність, частина населення була «виключеною» з суспільства - це молоді люди, безробітні, часто іммігрантського походження (у другому поколінні), які проживають у передмістях великих міст, та які зазнали невдачі внаслідок традиційних республіканських стратегій соціальної інтеграції¹²⁸. Але відповіддю політиків були заклики до зміцнення національної ідентичності та повторення цінностей Республіки, доводячи аргумент, що не принципи Республіки «винні» за соціальну несправедливість того часу, а сама їх зрада¹²⁹.

З іншого боку, дослідниками пропонується інше бачення стосовно часу появи неореспубліканізму у Франції. Наприклад, у одній з праці пояснюється, що лише на початку періоду 1970–х рр. республіканські інституції та ідеї перемогли з занепадом Комуністичної партії та зникненням жорстокого антиреспубліканського крайнього правого¹³⁰.

У іншій праці вказується, що у 1980-х рр. республіканська традиція зазнала вражаючого відродження та переробки через те, що саме ліві намагалися реагувати як на появу індивідуалістичного, глобалізованого неоліберального ринкового суспільства, так і на паралельний підйом ультраправої партії Національний фронт, яка мала намір інструменталізувати імміграцію для власних реакційних, расистських і націоналістичних цілей¹³¹. Але те на чому сходяться дослідники це те, що у 1980 – их рр. відповіддю частини політиків та

¹²⁸Jennings J. *Revolution and the Republic. A History of Political Thought in France since the Eighteenth Century* / Jeremy Jennings – Oxford: Oxford University Press, 2011. – p. 510;

¹²⁹Ibid, p. 516;

¹³⁰Chabal E. *A Divided Republic: Nation, State and Citizenship in Contemporary France* / Emile Chabal. – Cambridge: Cambridge University Press, 2015. – p.9

¹³¹Freedon M. *The Oxford Handbook of Political Ideologies* / M. Freedon, L. Sargent, M. Stears. – Oxford: Oxford University Press, 2013. – p. 606

інтелектуалів на виклики з якими зіткнулася Франція, було «звернення» до республіканських ідеалів. Власне, ми притримуємося того, що саме з кінця 1970-х рр.– поч.1980–х рр.. ідеологія неореспубліканізму стає вкрай помітною у політичному житті Франції.

Протягом періоду ідеологічної переорієнтації у 1970-х рр. були створені нові наративи республіканізму, які прагнули закріпити та уніфікувати його значення: «трансформаційний» та «інституційний». Перший наголошує на республіканських «цінностях» та на тому, як їх можна використовувати для трансформації французької політики, яку зазвичай (хоча і не завжди) застосовують ліві, щоб держава продовжувала відстоювати «республіканські» цінності, «винайдені» ще в період Французької революції; «інституційний» республіканізм широко використовувався лівими та правими політиками, іноді у поєднанні з «трансформаційним», де основна увага приділяється Республіці як інституту, моделлю якого є Третя республіка, і різні її символи, включаючи республіканську школу та лаїцизм¹³².

Етнокультурне різноманіття, так і ринковий неолібералізм вбачалися республіканцями як загроза спільній політичній культурі громадянства, і тому республіканці намагалися укріпити громадянство, апелюючи до інтегративної функції держави, державних шкіл та цінностей лаїцизму¹³³.

Отже, у 1980-х рр. у французькому політичному житті відповіддю на кризу стала ідеологія республіканізму, яка заклалася ще з часів Французької Революції, та основні цінності якої є рівність між людьми, інститут громадянства, освіта, лаїцизм та народний суверенітет.

¹³²Chabal E. A Divided Republic: Nation, State and Citizenship in Contemporary France / Emile Chabal. – Cambridge: Cambridge University Press, 2015. – p.10

¹³³ Freedon M. The Oxford Handbook of Political Ideologies / M. Freedon, L. Sargent, M. Stears. – Oxford: Oxford University Press, 2013. – p. 606

2.3. Політика французьких партій стосовно імміграції та натуралізації другого покоління іммігрантів (1980 – ті рр.)

Терміни «правий» і «лівий» щодо виміру політичного спектру виникли наприкінці XVIII ст.. під час Французької революції 1789 р., коли члени Національної Асамблеї розділилися на дві групи: прихильників короля та прихильників революції. Прихильники старого порядку сиділи праворуч від голови асамблеї, а прихильники революції сиділи ліворуч від нього. Але, поділ на лівих і правих, не є єдиним поділом між спрямуванням партіями, а ті ж самі напрямки лівих та правих є розділені. У межах лівих виділяють комуністів, соціалістів, троцькістів та зелених; праві ж поділені на голлістів, християнських демократів, консерваторів та ультраправих¹³⁴. Французькі ліві успадкували загальні цінності від Революції, але цінності градіювалися між різними напрямками лівих. Наприклад, для соціалістів - це здійснення соціальних реформ, комуністи - заміщення капіталізму та буржуазної держави комунізмом та диктатурою пролетаріату¹³⁵. Але з 1980–х рр. впливовість Комуністичної партії почала різко падати: у виборах 1981 р. набрали 9% голосів¹³⁶. Тому найпопулярнішою лівою партією з 1980–х рр.. була Соціалістична партія. Три основні поділи поміркованих правих стосувались ідеології та політики, організаційного стилю, партійної та президентської конкуренції¹³⁷. Сформована у 1978 р. (для підтримки Жискара д'Естена у президентських виборах 1981 р.) Союз за французьку демократію (фр. Union pour la démocratie française) згрупувала різні формування «не голістських» правих партій в одну партію: консерваторів (Centre National des Independants et des Paysans), християнсько – демократичну політичну партію (фр. Mouvement Républicain Populaire),

¹³⁴ Knapp A. Parties and the Party System in France A Disconnected Democracy? / Andrew Knapp. – Basingstoke: Palgrave Macmillan Ltd, 2004. – p. 60

¹³⁵ Ibid, p.62

¹³⁶ Assemblée nationale 1981 [Електронний ресурс] // France Politique. – 1981. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.france-politique.fr/assemblee-nationale-1981.htm>.

¹³⁷ Knapp A. Parties and the Party System in France A Disconnected Democracy? - p.76

радикальну партію (фр. Parti républicain, radical et radical-socialiste)¹³⁸. Відповідно, партія стояла на позиціях пан'європеїзму, лібералізму, християнської демократії. Інша права партія, роботу якої відновив Жак Ширак як партія Об'єднання на підтримку Республіки (фр. Rassemblement pour la République) у грудні 1976 р. – голлістська партія¹³⁹. Відповідно, партія стояла на позиціях голлізму (дирижизм, сильна держава, французька винятковість), консерватизму, республіканізму.

Ультраправій партії Національний Фронт, заснована Жана – Марі Ле Пеном у 1972 р., расова та антиімміграційна політика забезпечувала ріст прихильників. Ідеологія партії базується на націоналізмі, протекціонізмі, популізмі, євроскептицизмі та антиімміграції. Частина населення підтримувала Національний Фронт в результаті чого партія отримала 11 % голосів та здобула 9 місць у Європейському парламенті за результатами виборів 1984 р.¹⁴⁰. Ендрю Кнейпп пояснює, що це сталося через те, що Франція мала традицію расизму та антисемітизму та те, що Франція - єдина європейська країна, де приймають іммігрантів з країни (Алжир), з якою вона вела повномасштабну, криваву колоніальну війну¹⁴¹.

За президентства соціаліста Франсуа Міттерана (1981–1995) у парламентських виборах більшість голосів виграла ліві, і наступні два прем'єр - міністри П'єр Моруа (1981–1984) та Лоран Фабіус (1984–1986) були соціалістами. У жовтні 1981 р. було затверджено новий закон щодо імміграції: відбулася лібералізація правила в'їзду, перебування у Франції та регуляція

¹³⁸ Ibid, p.75

¹³⁹ Ibid, p.82

¹⁴⁰ National results France – 1984 - European Parliament. [Електронний ресурс] // European Parliament. – 1984. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.europarl.europa.eu/election-results-2019/en/national-results/france/1984-1989/outgoing-parliament/>.

¹⁴¹ Knapp A. Parties and the Party System in France A Disconnected Democracy? / Andrew Knapp. – Basingstoke: Palgrave Macmillan Ltd, 2004. – p. 291

статусу незадокументованих нелегальних іноземців¹⁴². У червні 1984 р. Національна асамблея одноголосно прийняла закон, що передбачає “єдиний десятирічний дозвіл”, який гарантував усім іммігрантам незалежно від походження і працевлаштування право на постійне проживання¹⁴³.

У середині 1980–х років «подвійне право землі», яке діяло для отримання громадянства дітям іммігрантів другого покоління стало основною суперечністю між партіями. Розпочалася дискусія з виданням книги «Іммігранти: шок» (фр. «Les immigrants: le choc») у 1984 р. Аленом Гріоттере (заступник голови СФД), де він роздумував над тим, чим можна асимілювати іммігрантів - мусульман, пропонував ідею «обраної» національності, тобто відміну від права землі іммігрантам другого покоління¹⁴⁴.

У 1985 р., перед парламентськими виборами, праві партії Об'єднання на підтримку Республіки та Союз за французьку демократію запропонували зміни до Кодексу про громадянство, виступаючи за те, що іммігранти та їх діти мають виявляти бажання отримання громадянство, оскільки воно не може бути результатом автоматичних механізмів¹⁴⁵¹⁴⁶. Така ініціатива скасовувала б ідею «права землі» щодо отримання громадянства закріпленої ще з 1889 року як базовий принцип натуралізації та закон 1973 р. Ідея волевиявлення мала вирішити попередні проблеми з громадянством, яке могли набувати навіть без власного бажання, та мало підтвердити національну ідентичність дітей іммігрантів.

«Подвійне право землі» критикувалося і з боку Національного Фронту.

¹⁴² Loi n° 81-973 du 29 octobre 1981 relative aux conditions d'entrée et de séjour des étrangers en France [Електронний ресурс] // Légifrance. – 1981. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.legifrance.gouv.fr/loda/id/JORFTEXT000000319514/>.

¹⁴³ Weil P. How to Be French: Nationality in the Making since 1789 / Patrick Weil. – Durham and London: Duke University Press, 2008. – Ten Years to Guarantee the Status of North African Immigrants (1974–1984) – p.155.

¹⁴⁴ Weil P. How to Be French: Nationality in the Making since 1789 / Patrick Weil. – Durham and London: Duke University Press, 2008. – Ten Years to Guarantee the Status of North African Immigrants (1974–1984) – p.155 - 157

¹⁴⁵ Ibid, p. 157

¹⁴⁶ Brubaker R. Citizenship and Nationhood in France and Germany / Rogers Brubaker. – Cambridge: Harvard University Press, 1994. – p.138, p.151.

Партія виступала за національну ексклюзивність: «щоб стати французом, потрібно це заслужити», а в імміграції вбачали загрозу національній державі. Націоналісти заявляли, що отримання громадянства через дію «подвійного права землі» стало засобом десакралізації та девальвації французького громадянства¹⁴⁷.

Крім цього, представники партії вважали, що іммігранти - мусульмани, будучи більш «культурно віддаленими» від французів, об'єктивно менш асимілюються через релігію ісламу, яка не може бути тільки у приватному житті¹⁴⁸. Тому вони пропонували бачення громадянства базованого на «праві крові», а отже громадяни Франції мали би бути об'єднані їхнім спільним походженням¹⁴⁹. Соціалісти наполягали на використанні «права землі у отриманні громадянства іммігрантам другого покоління, та навіть за надання виборчих прав іммігрантам, частина лівих виступала проти ісламофобії та підтримувала право носіння хустинки в школі як право індивіду на протиправим партіям¹⁵⁰¹⁵¹.

На виборах до Національної Асамблеї у 1986 р. праві здобули більше голосів, ніж ліві, (прем'єр - міністром вдруге став правий політик Жак Ширак (1986–1988) з партії ОНР - Об'єднання на підтримку республіки). У 1986 році був прийнятий перший закон Паскуа (анг. Pasqua laws) (від імені Шарля Паскуа, колишнього Міністра внутрішніх справ Франції), який відновлював умови закону Боне 1980 р. про виселення іммігранта та обмежував доступ до 10

¹⁴⁷ Ibid, p.144

¹⁴⁸ Ibid, p.148

¹⁴⁹ Brubaker R. *Citizenship and Nationhood in France and Germany* / Rogers Brubaker. – Cambridge: Harvard University Press, 1994. – p.164.

¹⁵⁰ Weil P. *How to Be French: Nationality in the Making since 1789* / Patrick Weil. – Durham and London: Duke University Press, 2008. – Ten Years to Guarantee the Status of North African Immigrants (1974–1984) – p.164, p.157

¹⁵¹ Roy O. *Secularism confronts Islam*. Translated by George Holoch / Olivier Roy. – New York: Columbia University Press, 2007. – p. 5

- річного дозволу на проживання у Франції¹⁵².

Але реформу Національного Кодексу щодо скасування «подвійного права землі» впровадити не вдалося¹⁵³. Пропозиція зміни закону про громадянство викликала широкий та гучний спротив не лише з боку Соціалістичної партії, а й з боку офіційних органів: Державної ради, Вищої ради з питань населення та сім'ї, Комісії з прав людини, з боку громадських груп — «Ліги прав людини» та «SOS-расизм», а також від впливових католицьких єпископів¹⁵⁴¹⁵⁵.

Більше того, у 1986 р. Міністром освіти Аленом Девако було запропоновано університетську реформу, яка полягала у впровадженні додаткових вступних вимог для прийняття в університет та збільшення плати за навчання¹⁵⁶. Реакція проти пропозицій була потужною: почалися масові страйки студентів. Протести посилювалися через смерть студента алжирського походження Маліка Усекіне, який загинув від насильницьких дій поліцейських 6 грудня 1986 р.¹⁵⁷. Два дні потому закон був вилучений, а Ален Девако пішов у відставку.

Тому Міністр юстиції Альбін Чаландон, відповідальний за підготовку первинної пропозиції реформи щодо зміни Національного Кодексу, оголосив у січні 1987 р., що запропонована реформа буде «перероблена» після «широких національних консультацій» з усіма рухами та асоціаціями, яких це стосується, а також з «релігійними і моральними авторитетами» країни¹⁵⁸.

¹⁵² Loi n° 86-1025 du 9 septembre 1986 relative aux conditions d'entrée et de séjour des étrangers en France [Електронний ресурс] // Légifrance – Режим доступу до ресурсу: <https://www.legifrance.gouv.fr/affichTexte.do?cidTexte=LEGITEXT000006068929&dateTexte=vig>.

¹⁵³Assemblée nationale 1986 [Електронний ресурс] // France Politique. – 1986. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.france-politique.fr/assemblee-nationale-1986.htm>.

¹⁵⁴ Brubaker R. Citizenship and Nationhood in France and Germany – p.162

¹⁵⁵ Weil P. How to Be French: Nationality in the Making since 1789 – p. 160

¹⁵⁶Lief L. Behind French student strike: worry over society's direction. Immediate concern is over proposed education reforms [Електронний ресурс] / Louise Lief // The Christian Science Monitor. – 1986. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.csmonitor.com/1986/1205/ostu-f.html>.

¹⁵⁷ Ibid

¹⁵⁸ Brubaker R. Citizenship and Nationhood in France and Germany / Rogers Brubaker. – Cambridge: Harvard University Press, 1994. – p.155.

Отже, французькі політичні партії мали різне бачення стосовно імміграційної політики. Національний Фронт виступав категорично проти імміграції. Соціалісти, які виграли парламентські вибори 1981 р. та 1984 р. пом'якшили умови в'їзду та впровадили довготривалу 10 – річну візу для іммігрантів. У рамках передвиборчої боротьби у кампанії 1986 р. праві обрали позицію відмінну від лівих та крайніх правих, намагаючись знайти свій шлях вирішення питання надання громадянства, запропонувавши акт волевиявлення іммігрантам другого покоління для отримання громадянства проти автоматичного здобуття. Праві партії, вигравши вибори у 1986 р., прийняли закон Паскуа, з метою скорочення нелегальної імміграції та обмеження доступу до візи, але закон стосовно натуралізації іммігрантів другого покоління не було впроваджено через спротив з боку різноманітних організацій та насильницької загибелі студента алжирського походження у 1986 р.

РОЗДІЛ ІІІ

ВПЛИВ ПУБЛІЧНИХ ІНТЕЛЕКТУАЛІВ НА ІНТЕГРАЦІЮ

(1980-ті – 1990-ті рр.)

3.1. Інтелектуали та їхні погляди на інтеграцію іммігрантів

Вивчення того, що стається з іммігрантами після прибуття в нову країну, почало вивчатися в США з точки зору асиміляції в 1920-х рр.¹⁵⁹. Дослідники у повоєнній Європі та американські науковці вважали за краще працювати з концепцією «інтеграції» замість «асиміляції», виходячи з логіки, що ці терміни є більш ідеологічно нейтральними та менш забарвленими специфікою досвіду США¹⁶⁰. Однак коли йдеться про дослідження складових компонентів асиміляції та інтеграції, вони, як правило, виглядають ідентичними¹⁶¹. Європейці часто використовують термін «інтеграційна політика», що означає політику поселення, що передбачає допомогу іммігрантам у виборі житла та на ринку праці¹⁶².

Власне, саме слово «інтеграція» можна перекласти як «ціле», «об'єднання». Для заміни терміну «інтеграція» у літературі може вживатися заміник «інкорпорація» (який раніше означав термін «асиміляція»)¹⁶³. Вибір термінів — «асиміляція» чи «інтеграція» більше виражає політичні уподобання та академічну соціалізацію в конкретних національних контекстах більше, ніж принципово іншу аналітичну позицію¹⁶⁴. Таким чином, вживаючи термін «інтеграція» у нашій роботі, ми маємо на увазі саме процес «входження», «включення» іммігрантів у французьке суспільство, яке у Франції здійснюється шляхом асиміляції. Отже, цілком можливо замінити термін

¹⁵⁹Alba R. Rethinking Assimilation Theory for a New Era of Immigration / R. Alba, V. Nee. // International Migration Review. – 1997. – p. 828

¹⁶⁰ Brettell C. Migration Theory Talking Across Disciplines / C. Brettell, J. Hollifield. – New York: Routledge, 2015. – p.118

¹⁶¹ Ibid, p.118

¹⁶² Ibid, p. 79

¹⁶³ Ibid, p. 79, p. 229

¹⁶⁴ Ibid, p.118

«інтеграція» у нашій роботі на термін «асиміляція», але враховуючи загальнонауковий підхід до використання даних термінів, зокрема частіше використання терміну «інтеграція» замість «асиміляція», та використання саме терміну «інтеграція» у джерельній базі, ми вважаємо поки що доцільним зупинитися на вживанні саме терміну «інтеграція» у нашій дипломній роботі.

Стратегія асиміляції за визначенням Зигмунта Баумана (зазначає, що визначення стратегій запозичує у Клода – Леві Строса) полягає у знищенні незнайомих, пожираючи їх, а потім метаболічно перетворюючи в тканину, що не відрізняється від власної; це створення різного подібним; придушення культурних чи мовних відмінностей; заборона всіх традицій та відданості (чомусь), крім того, що мають на меті заохотити відповідність новому і всеохоплюючому порядку; сприяння та забезпечення одної і лише одної міри відповідності¹⁶⁵.

Науковці виділяють декілька моделей стосовно прийняття іммігрантів. Серед них класична асиміляційна модель (можна зустріти назву як «плавильний котел») та мультикультурна модель¹⁶⁶. Власне, погляди між французькими інтелектуалами розділилися стосовно бачення інтеграції іммігрантів.

Зазвичай «захисниками» республіканської моделі інтеграції згадують таких діячів як Люк Феррі, Алан Фінкелькрот, П'єр Андре Тагіф, Домінік Шнаппер¹⁶⁷¹⁶⁸¹⁶⁹.

¹⁶⁵ P. Werbner. *Debating Cultural Hybridity: Multicultural Identities and the Politics of Anti-racism* / Phina Werbner. – London: Zed Books Ltd, 2015. – The Making and unmaking of strangers – p.47

¹⁶⁶ Brettell C. *Migration Theory Talking Across Disciplines* / C. Brettell, J. Hollifield. – New York: Routledge, 2015. – p.74 -79

¹⁶⁷ Favell A. *Philosophies of Integration: immigration and the Idea of Citizenship in France and Britain* / Adrian Favell. – Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2001. – p. 58

¹⁶⁸ Jennings J. *Revolution and the Republic. A History of Political Thought in France since the Eighteenth Century* / Jeremy Jennings – Oxford: Oxford University Press, 2011. – p. 520 – 524

Домінік Шнапер, народилась у Парижі 1934 р. у родині відомого соціолога Раймона Арона, відома перш за все своїми напрацюваннями з вивчення громадянства. З 1980-х рр. і особливо після 1987 р. (після участі у Комісії щодо національних питань, яка займалася формуванням пропозицій щодо інтеграції) дослідниця почала дедалі відвертіше захищати нереспубліканську концепцію інтеграції, вбачаючи в ній можливість побудувати ідеальний тип сучасного національного суспільства. Дослідниця вказує, що «інтеграційна модель «по-французьки» базується на ідеї та цінності індивідуального громадянства, на формальній рівності, юридичній та політичній, індивіда-громадянина»¹⁷⁰.

«Нація, - на думку дослідниці, - характеризується наміром подолати за допомогою громадянства певні розбіжності, біологічні, історичні, економічні, соціальні, релігійні або культурні»¹⁷¹. Фактично, «республіканське громадянство складає основу політичної спільноти - громади, якій загрожує роздроблення під тиском соціальних зв'язків, а саме громадянство опирається на політичну свідомість громадянина та розуміння політичних прав та обов'язків»¹⁷².

Дослідниця надає таке визначення громадянській нації: «Існування спільноти громадян, як принцип функціонування та спільний ідеал, узаконює правила, згідно з якими люди отримують владу та сприяють поділу між громадянами й групами матеріальних (прибуток, майно, послуги) або нематеріальних благ (безпека, охорона здоров'я, освіта, користування комунальними послугами), вирішують конфлікти, які можуть виникнути внаслідок цього поділу, та відстоюють незалежність і прагнення нації серед

¹⁶⁹P. Werbner. *Debating Cultural Hybridity: Multicultural Identities and the Politics of Anti-racism/ Phina Werbner.* – London: Zed Books Ltd, 2015. – Is It So Difficult to be an Anti-Racist? – p.140

¹⁷⁰ Шнаппер Д. Спільнота громадян. Про модерну концепцію нації. Пер. з французької Р. В. Мардера / Домінік Шнаппер. – Харків: Фоліо, 2007. – с.71

¹⁷¹ Ibid, с. 51.

¹⁷² Chabal E. *A Divided Republic: Nation, State and Citizenship in Contemporary France / Emile Chabal.* – Cambridge: Cambridge University Press, 2015. – p.99

інших політичних одиниць»¹⁷³.

Усталене розуміння громадянського суспільства у визначенні Гегеля можна пояснити як наступне: «Громадянське суспільство приходить на зміну сім'ї, даючи індивіду можливість полишити родинне коло; тож воно передбачає три моменти: систему потреб (яка відповідає світові політекономії), захист свободи та власності за допомогою механізмів правового адміністрування і, насамкінець, поліцію та корпорацію <...>, що є вкрай важливими для виправлення непередбачених наслідків ринкової економіки <...> що дозволяє людині вести універсальний спосіб життя»¹⁷⁴.

На думку Домінік Шнаппер, «інтеграція людини в суспільство шляхом надання їй громадянства, що можна назвати політичною лояльністю, передбачає знання спільної політики як об'єднувального чинника, консенсус між засобами вирішення будь-яких конфліктів та суперечок шляхом знаходження компромісу або навіть застосування фізичної сили <...> та сприяння захисту національних інтересів»¹⁷⁵.

Щодо ісламу дослідниця вказує, що «інститут громадянства має бути відокремлений від релігії та, врешті-решт, бути вищим за інші форми солідарності <...> а релігійний характер політики порушує питання сумісності демократичної нації та ісламу»¹⁷⁶. На прикладі ісламу у Великій Британії, дослідниця вказує, що «британські мусульмани не отримали право застосовувати ісламські закони, бо деякі з них суперечать Європейській конвенції з прав людини»¹⁷⁷. Переходячи до прикладу Франції, Домінік Шнаппер зазначає, що «у Франції судді відмовляються застосовувати іноземні норми права, коли вони суперечать суспільному ладу, наприклад, щодо полігамії, обмеження прав жінок при розлученні, перешкод одруженню через

¹⁷³ Шнаппер Д. Спільнота громадян. Про модерну концепцію нації. Пер. з французької Р. В. Мардера / Домінік Шнаппер. – Харків: Фоліо, 2007. – с.99

¹⁷⁴ Кассен Б. Європейський словник філософій: Лексикон неперекладностей. Том третій / Б. Кассен, М. Лоне. – Київ: Дух і Літера, 2013. – с. 321.

¹⁷⁵ Шнаппер Д. Спільнота громадян. Про модерну концепцію нації – с.100

¹⁷⁶ Ibid, с.150

¹⁷⁷ Ibid

релігійні причини або національності чоловіка чи дружини <...> бо Франція не визнає застосування на своїй території традицій, несумісних зі своїми фундаментальними принципами, зокрема щодо жінок, оскільки нерівність між чоловіком і жінкою, вважається викликом спільним цінностям, коли фундаментальна рівність кожного громадянина лежить в основі демократичної нації»¹⁷⁸.

Мультикультуралізм в рамках громадянського суспільства можливий, якщо громадяни та іноземці, які приїжджають мешкати до країни, «розвивають і плекають власні культурні традиції як у своєму приватному, так і в суспільному житті за умови, що вони поважають загальноприйняті норми та правила, бо громадянські свободи гарантують право на збори, свободу сповідувати власну релігію або використовувати свою мову»¹⁷⁹.

Варто уточнити, що «сповідувати власну релігію» можливо лише у відповідності до правил, які існують у Франції щодо релігії, а отже сповідання релігії можливе лише у приватній сфері згідно з законом 1905 р. Ряд політичних теоретиків, зокрема і Домінік Шнаппер, опиралися на давню традицію республіканського патріотизму, щоб показати, що «любов до своєї країни» не повинна бути мотивована етнічним членством, культурною спорідненістю або національною ідентичністю, а будуватися на гордості за наявність спільних інституцій та практик, які сприяли демократії, свободі, рівності, і від участі у спільному житті мали з'явитися відчуття колективної ідентичності¹⁸⁰.

Водночас з баченням республіканської моделі як найдоцільнішого шляху інтеграції, дослідниця вказує, що «ідея прибічників інтеграції за французькою моделлю — тобто лише шляхом надання громадянства конкретній особі — завжди залишалась ідеалом або ідеєю, політичним проектом, або регулюючою

¹⁷⁸ Шнаппер Д. Спільнота громадян. Про модерну концепцію нації. Пер. з французької Р. В. Мардера / Домінік Шнаппер. – Харків: Фоліо, 2007. – с.150

¹⁷⁹ Ibid, с.104

¹⁸⁰ Freedon M. The Oxford Handbook of Political Ideologies / M. Freedon, L. Sargent, M. Stears. – Oxford: Oxford University Press, 2013. – p. 605

ідеєю і ніколи описом соціального сьогодення <...> бо всередині всіх громадянських націй фактично завжди існували різні форми етнічних, кланових чи родинних груп, навіть якщо, вони врешті-решт були змушені підкоритися правилам рівноправ'я та перевагам політичної лояльності»¹⁸¹. Національній державі, на думку Домінік Шнаппер, «ніколи не вдавалось об'єднати населення навколо суцільно політичного проекту, як і нав'язати ідею про те, що громадянство важливіше за кланові зв'язки»¹⁸². Таким чином, дослідниця доводить, що республіканська модель інтеграції є ідеалом, але не може забезпечити інтеграцію, тобто асиміляцію іммігрантів.

На думку Мішеля Вівьорки у Франції, з 1980–х рр., з моменту публікації праці П'єра-Андре Тагієффа «Сила упереджень: щодо расизму та його подвійності» (фр. *La Force du préjugé. Essai sur le racisme et ses doubles*) (1988 р.), спостерігався розвиток критики антирасизму, який розпочався з підкреслення його недоліків¹⁸³¹⁸⁴. Адріан Фейвел вказує на те, що П'єр - Андре Тагієфф стояв на боці неореспубліканізму¹⁸⁵. Еміль Чабал, аналізуючи працю Тагієффа «Республіка в болоті» (фр. *La République enlisée*) (2005 р.), говорить, що П'єр - Андре Тагієфф захищає республіканську концепцію нації, якій загрожує мультикультуралізм, культурний релятивізм і космополітизм, які ведуть до дезінтеграції Республіки, розриву громадянських зв'язків, фрагментації суспільства, комунітаризму та трибалізації¹⁸⁶.

П'єр-Андре Тагієфф (нар. 4 серпня 1946) - французький філософ, який

¹⁸¹ Шнаппер Д. Спільнота громадян. Про модерну концепцію нації. Пер. з французької Р. В. Мардера / Домінік Шнаппер. – Харків: Фоліо, 2007. – с.117

¹⁸² Ibid, с. 118

¹⁸³P. Werbner. *Debating Cultural Hybridity: Multicultural Identities and the Politics of Anti-racism/ Phina Werbner.* – London: Zed Books Ltd, 2015. – Michel Wieviorka. *Is It So Difficult to be an Anti-Racist?*– p.140

¹⁸⁴ Taguieff P. *The Force of Prejudice On Racism and Its Doubles.* Translated and Edited by Hassan Melehy / Pierre-Andre Taguieff. – Minnesota: University of Minnesota Press, 2001. – 425 p.

¹⁸⁵ Favell A. *Philosophies of Integration: immigration and the Idea of Citizenship in France and Britain / Adrian Favell.* – Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2001. – p.58.

¹⁸⁶ Chabal E. *A Divided Republic: Nation, State and Citizenship in Contemporary France / Emile Chabal.* – Cambridge: Cambridge University Press, 2015. – p.100 - 102

спеціалізується на вивченні расизму та антисемітизму, та є директором досліджень у Французькому національному центрі наукових досліджень в Центрі політичних досліджень Саєнс По (Centre de recherches politiques de Sciences Po — CEVIPOF).

Власне, у своїй першій праці 1988 р. «Сила упереджень: щодо расизму та його подвійності» (фр. *La Force du préjugé. Essai sur le racisme et ses doubles*) (1988) П'єр - Андре Тагієфф зосередився на дослідженні антирасизму. Він порівнював дві моделі, які мали б вирішити проблеми расизму. Одна з них – це ідеологія індивідуального універсалізму (анг. *individuo-universalism*), яка ставить собі за мету досягнення рівних прав всіх громадян та базується на вирішенні нерівності, а інша – традиційний комунітаризм (анг. *traditio – communitarianism*), яка має на меті досягнення рівних прав культурними меншинами, визнання їх ідентичностей та побудована на існуванні різноманітності між колективною ідентичністю та іншими ідентичностями¹⁸⁷.

Все відносно, включаючи расизм та антирасизм, на думку автора, це єдиний абсолют, тому в одній ідеології автор поміщає і расизм, і антирасизм. У індивідуальному універсалізмі бажання досягнути рівних прав для усіх громадян «сліпе» до асиміляції, яку автор називає расизмом. У моделі традиційного комунітаризму антирасизм – досягнення прав комуни «сліпе» до сегрегації та дискримінації (расизму)¹⁸⁸. Ці дві ідеології звинувачують одна одну: індивідуальний універсалізм (франко – республіканська модель) звинувачує сегрегацію та етноцентризм, яка присутня там, де є комунітаризм, а комунітаризм (англо – саксонська модель) звинувачує ідеологію універсалізму в асиміляції, дискримінації, знищенні колективних ідентичностей¹⁸⁹.

Власне, П'єр - Андре Тагієфф вважає, що абсолютизація колективних розбіжностей призводить до «варварства», а «відмінність» є умовою

¹⁸⁷ Taguieff P. *The Force of Prejudice On Racism and Its Doubles*. Translated and Edited by Hassan Melehy / Pierre-Andre Taguieff. – Minnesota: University of Minnesota Press, 2001. – p.267 - 268

¹⁸⁸ Ibid, p. 269

¹⁸⁹ Ibid, p. 270, p. 275

взаємовідносин між громадами¹⁹⁰. Зрештою, автор схиляється до республіканської ідеї, але заявляючи про необхідність переглянути універсалізм республіканської політичної філософії¹⁹¹. Республіканська модель є доцільною моделлю на думку автора, бо використовує цінності модерного гуманізму з часів Просвітництва, які ґрунтуються на тому, що республіка (*res publica*) базується на можливості раціонального спілкування між всіма людьми, та припускає принаймні де-юре єдність людства на відміну від варварства, яке <...> завжди зводиться до мислення людства як суттєво розділеного на раси, класи або навіть у різнорідні культури¹⁹².

Але дослідник зазначає, що «універсалізм, керований націоналістичним принципом - це насильство, що націоналізм несумісний з правами меншин, що потрібно зробити все, щоб представники меншин не занурились у націоналістичну міфологію»¹⁹³.

Тому в основу осмислення республіканської ідеї, П'єр - Андре Тагієфф поклав ідею етичного універсалізму Іммануїла Канта - категоричного імперативу (посилаючись на роботу Іммануїла Канта «До вічного миру» (1795р.) та «Метафізика моралі» (1797 р.) - абсолютну, безумовну вимогу, якій слід дотримуватися за будь-яких обставин і виправдовується як самоціль: дійте так, щоб ставитись до людства, будь то у своїй особі чи в особі когось іншого, ніколи не просто як засіб досягнення мети, а завжди одночасно як ціль; треба заснувати державу миру, суспільство вільних держав¹⁹⁴.

Власне, «англійські терміни мультикультуралізм (анг. *multiculturalism*) і мультикультурний - вперше зустрічаємо 1941 року у творі романіста Едварда Ф. Гаскела (анг. *multicultural*) (фр. *multiculturalisme* і *multiculturel*) слугують для позначення співіснування численних культур у межах одного суспільства,

¹⁹⁰ Taguieff P. *The Force of Prejudice On Racism and Its Doubles*. Translated and Edited by Hassan Melehy / Pierre-Andre Taguieff. – Minnesota: University of Minnesota Press, 2001. – p. 309

¹⁹¹ Ibid, p.305

¹⁹² Ibid, p.311

¹⁹³ Ibid, p.306

¹⁹⁴ Ibid, p.310

однієї країни, одного регіону, які отримали справжнє поширення в політичній філософії та соціальних науках лише впродовж 1980-х років»¹⁹⁵. Таким чином, «мультикультуралістами» називають авторів, які вимагають відмови сучасних держав від ідеалу культурної гомогенності (панівного за часів, коли перші національні держави лише розбудовувались) і забезпечення непозбутньої культурної різноманітності, яка веде до занепаду традиційних звичаєвих стандартів, відродження пригнічених в минулому культурних ідентичностей, або ж до нових умов для зростання міграційних потоків»¹⁹⁶.

Власне, у 1980-х рр.. почалися дебати щодо мультикультуралізму, лібералізму та республіканської традиції. У цих дебатах «лібералів протиставляли комунітаристам щодо різного бачення прав людини. «Лібералами» є автори, які вважають, що захист прав (rights) є головною метою будь-якої справедливої політики і що принципи справедливого (Right) чи справедливості є і мають бути незалежними від будь-яких окремих концепцій «блага» (Good)»¹⁹⁷.

Комунітаристами, натомість є ті, «хто вважає, що права індивідів набувають сенсу лише в межах тієї спільноти, де мають місце засвоєння та практикування цих прав і відданість їм, і що існує онтологічний пріоритет благого над справедливим (ліберальні принципи – не виняток, їхнє здійснення передбачає існування спільноти, яка визнавала б свободу найголовнішим благом)»¹⁹⁸. Критиком неолібералізму є П'єр Бурдьє (неолібералізм на думку П'єра Бурдьє призводить до незахищеності населення через втрату роботи, руйнуванню колективних інституцій, зокрема держави, та створенню конкуренції «усіх проти усіх»), який виступав за захист цивілізації, пов'язаний із існуванням державних служб, республіканською рівністю прав, правами на освіту, охорону здоров'я, культуру, знання, мистецтво і, насамперед, на

¹⁹⁵ Кассен Б. Європейський словник філософій: Лексикон неперекладностей. Том третій / Б. Кассен, М. Лоне. – Київ: Дух і Літера, 2013. – с. 327

¹⁹⁶ Ibid, с.327

¹⁹⁷ Ibid, с.328

¹⁹⁸ Ibid, с.328

працю^{199 200}.

Але такий поділ розмежування «не є релевантним: <...> бо деякі з найбільш радикальних мультикультуралістів є лібералами у філософському сенсі і, понад те, більшість з філософів-комунітаристів у політиці є лібералами, що зокрема є особливо помітним у працях двох канадських філософів - мультикультуралістів, Чарльз Тейлор, належить до найвидатніших представників комунітаризму, а другий – Віл Кимлічка, подає себе як автентичний представник ліберального мультикультуралізму»²⁰¹.

Дослідником, який підтримував ідеї мультикультуралізму, був Мішель Вівьорка, один з найвідоміших соціологів у Франції та за кордоном, директор Центру соціологічного аналізу та інтервенцій (фр. Centre d'Analyses et d'Interventions Sociologique — CADIS) при Школі високих соціологічних наук, що була створена Аленом Туреном у 1981 р.. Учень видатного соціолога Алена Турена, з яким він наприкінці 1970-х та 1980-х рр. опублікував низку спільних томів про соціальні рухи, Мішель Вівьорка намагався просувати ідеї мультикультуралізму у своїй роботі. Було б справедливо сказати, що майже вся найважливіша соціологічна робота щодо мультикультуралізму та мультикультурного суспільства у Франції проходила під його керівництвом²⁰².

Власне, на думку Мішеля Вівьорки, в обох системах: універсалістській (французька республіканська) та диференціалістській (мультикультурна, комунітарна англо - саксонська) створене власне бачення здійснення антирасизму (схожу класифікацію пропонує і П'єр-Андре Тагієфф). Універсалістський антирасизм апелює до розуму, закону, прав людини,

¹⁹⁹ Бурдьє П. Сутність неолібералізму [Електронний ресурс] / П'єр Бурдьє // Спільне. – 2010. – Режим доступу до ресурсу: <https://commons.com.ua/uk/pyer-burdye-sutnist-neoliberalizmu/>.

²⁰⁰ Jennings J. Revolution and the Republic. A History of Political Thought in France since the Eighteenth Century / Jeremy Jennings – Oxford: Oxford University Press, 2011. – p. 513

²⁰¹ Кассен Б. Європейський словник філософій: Лексикон неперекладностей. Том третій / Б. Кассен, М. Лоне. – Київ: Дух і Літера, 2013. – с. 328

²⁰² Chabal E. A Divided Republic: Nation, State and Citizenship in Contemporary France / Emile Chabal. – Cambridge: Cambridge University Press, 2015. – p. 193

громадянства та рівності між людьми, заперечує колективні ідентичності, які стверджуються поза приватною сферою, і тому можливість групам представляти себе на публіці способом, який близький расового, призводить до расифікації соціальних відносин, загострення міжрасових потрясінь і, в крайньому випадку, до розпаду громадського простору та демократії (закони Республіки та правової держави мають пріоритет над певними звичаями спільноти)²⁰³.

Диференціалістські антирасисти (комунітаристи) виступають за прийняття культурних відмінностей, незалежно від того, наскільки малою є меншість, вимагають визнання спільнот зі своїми унікальними правилами та традиціями, і щоб пріоритет віддався вимогам кожної культурної спільноти, а не правам індивідами, які її складають (закони Республіки та правової держави, які мають пріоритет над певними звичаями або бажають лише визнавати права окремих громадян у публічній сфері, самі є расистськими, як і відмова у доступі культурних чи расових ідентичностей до публічної сфери)²⁰⁴.

На думку Мішеля Вівьорки, раціональний республіканський антирасизм прогративний і має переміщатися між універсалізмом та диференціалізмом, заохочуючи постійний і прагматичний пошук вирішення расизму: антирасизм може уникнути поразки, лише взявши за свою ціль відмову від усього, що відокремлює або протиставляє загальнолюдські цінності права конкретним цінностям даної культури, і як показує досвід, це може бути здійснено²⁰⁵.

Іншим напрямком досліджень імміграції та інтеграції можна знайти у працях Жерара Нуарьєля (нар.1950 р.), директора з досліджень у Вищій школі соціальних наук (фр. *École des Hautes Etudes en Sciences Sociales* — EHESS), критика поглядів правих та крайніх правих щодо іммігрантів та першого, хто

²⁰³ P. Werbner. *Debating Cultural Hybridity: Multicultural Identities and the Politics of Anti-racism/ Phina Werbner.* – London: Zed Books Ltd, 2015. – Michel Wieviorka. *Is It So Difficult to be an Anti-Racist?*– p. 147 - 148

²⁰⁴ Ibid, p.148

²⁰⁵ P. Werbner. *Debating Cultural Hybridity: Multicultural Identities and the Politics of Anti-racism/ Phina Werbner.* – London: Zed Books Ltd, 2015. – Michel Wieviorka. *Is It So Difficult to be an Anti-Racist?*– p. 149

почав займатися вивченням історії імміграції до Франції. Його критика особливо гостра щодо «канонічних» французьких творів (наприклад такого автора як Фернан Бродель), які залишають мало місця іммігрантам для «включення» у французьку ідентичність²⁰⁶.

Варто зазначати, що погляди Фернана Броделя щодо інтеграції мають республіканський відтінок. Перше, що зазначає науковець це те, що масова імміграція у Франції є відносно пізньою, отже, не має значної ролі на формування французької ідентичності (згідно з Ф. Броделем географія, простір, економіка мають вплив на формування французької ідентичності)²⁰⁷. Роль релігії, на думку дослідника, яка, особливо у багатокультурному й багаторасовому суспільстві, зобов'язана залишатися інтимною вірою, індивідуальною мораллю²⁰⁸. Цитуючи політика Лео Амона щодо обов'язків французів ізраїльської конфесії, Фернан Бродель зазначає, що це обов'язки будь – якого індивідуума, що хоче жити в рамках такої нації, котра як наша не має офіційної релігії — обрати свою приналежність: на даній території є лише одна - єдина держава, то може бути лише одна національна приналежність для одної людини, а інші згадані приналежності: релігійна, культурна, професійна не мають бути²⁰⁹.

Жерар Нуарьель навпаки вважає, що масштабна імміграція до Франції - явище не нове. Дослідник вказує на важливість імміграції на формування французької нації та вибудовує спільну колективну пам'ять французів та іммігрантів, таким чином встановлюючи безперервність французького плавильного котла (модель французької інтеграції — асиміляції) та його досвіду співжиття людей з різним національним та релігійним походженням.

Власне, науковець зазначає, що поняття «антисемітизм» та «расизм»

²⁰⁶Noiriel G. Immigration, antisémitisme et racisme en France (xixe – xxe siècle) : Discours publics, humiliations privées / Gérard Noiriel. – Paris: Fayard, 2007. – 673 p.

²⁰⁷ Бродель Ф. Ідентичність Франції. Книга 2. Люди і речі / Фернан Бродель. – Київ: Видавництво Жупанського, 2017. – с. 192

²⁰⁸ Ibid, с.213

²⁰⁹ Ibid, с.213

з'явилися як ідеології та політичні програми наприкінці XIX ст. з розвитком імміграції та колонізації²¹⁰. Жерар Нуарьель робить наголос на тому, що саме професіонали публічних виступів мають владу у вигадуванні дискримінації та стереотипів щодо іммігрантів для того, щоб формувати ідентичність людей та соціальних груп²¹¹. Дослідник стверджує, що формуванням стигми щодо іммігрантів займаються не тільки політики, а й письменники та журналісти, оскільки є безліч принизливих праць про іммігрантів та про колонізованих, які було написано <...> що є остаточним ступенем стигматизації, і з'являються вони тоді, коли упередження, що поширюються у публічному просторі, увійшли до «здорового глузду» і вважаються громадською думкою очевидними²¹².

Отже, погляди публічних інтелектуалів у 1980-х – 1990-х рр.. розділилися стосовно бачення інтеграції. Французькі республіканці ставлять на перше місце універсальні республіканські цінності як умову розвитку свобод та прав, існування спільноти громадян об'єднаної спільними республіканськими цінностями та громадянством, критикуючи мультикультуралізм, який призводить до комунітаризму – фрагментації суспільства на частини. З іншого боку, частина інтелектуалів, зокрема Мішель Вівьорка, висвітлювали недоліки республіканської моделі інтеграції та пропонували звернутися до ідей мультикультуралізму.

3.2. Діяльність Комісії щодо національних питань

За президента соціаліста Франсуа Міттерана (1981 - 1995 р.), прем'єр - міністра Жака Ширака (1986–1988) та парламентом, більшість якого займали праві, було відкрито Комісію щодо національних питань, очолювана Марко Лонгом, віце - президентом Державної Ради. Комісія повинна була вивчити кілька можливих підходів щодо реформування Національного кодексу та

²¹⁰Noiriel G. Immigration, antisémitisme et racisme en France (xixe – xxe siècle) : Discours publics, humiliations privées / Gérard Noiriel. – Paris: Fayard, 2007. – p.11.

²¹¹ Ibid, p.11

²¹² Ibid, p.12

сформувати пропозиції щодо реформ²¹³²¹⁴. У склад Комісії увійшли чотири професори права, три державні службовці, три історики (П'єр Шоню, Еманюель Ле Руа Ладюрі, Елен Каррер д'Анкосс), два соціологи (Домінік Шнаппер, Ален Турен), два лікарі, один юрист, один режисер²¹⁵. Комісія розпочала свою роботу 22 червня 1987 р., а вже 7 січня 1988 р. було подано звіт під назвою «Бути французом сьогодні і завтра: звіт комісії з питань національності». В процесі дослідження було організовано інтерв'ю з діячами різних сфер щодо їх ставлення до інтеграції, імміграції, французької ідентичності, які показувалися на телебаченні та були опублікованими в звіті, та тривали з 16 вересня до 21 жовтня 1987 року.

У звіті члени Комісії вказали, що традиційні інститути інтеграції іммігрантів: школа, церква, військова служба, профспілки, політична залученість втратили свою ефективність²¹⁶. Тому перш за все інтеграція іноземців має пов'язуватися із утвердженням міцної французької ідентичності²¹⁷. Сама «інтеграція стане набагато простішою, коли французька ідентичність стане сильнішою»²¹⁸. Власне, набуття громадянства іноземцем лише надає певний ступінь інтеграції, тому необхідно уникати надання законодавству про громадянство важливості, якої він не має, і тієї ролі, яку він не може забезпечити, бо громадянство не є гарантією інтеграції для іноземця, інтеграція іноземця не може бути вирішена лише отриманням громадянства²¹⁹.

«Але не сам закон про громадянство зможе відновити спроможність до

²¹³ Weil P. *How to Be French: Nationality in the Making since 1789* / Patrick Weil. – Durham: Duke University Press Books, 2008. – p. 160

²¹⁴ Favell A. *Philosophies of Integration: immigration and the Idea of Citizenship in France and Britain* / Adrian Favell. – Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2001. – p. 42

²¹⁵Weil P. *How to Be French: Nationality in the Making since 1789* – p.160.

²¹⁶Être Français aujourd'hui et demain: Rapport de la Commission de la nationalité présenté par M. Marceau Long, président, au Premier ministre – Paris: Union générale d'éditions, 1988. – p. 89

²¹⁷ Ibid, p.91

²¹⁸ Être Français aujourd'hui et demain: Rapport de la Commission de la nationalité présenté par M. Marceau Long, président, au Premier ministre – Paris: Union générale d'éditions, 1988. – p. 82

²¹⁹ Ibid, p.84

інтеграції <...> Однак законодавство про громадянство повинно залишатися тим, що було в нашій історії, засобом заохочення та освячення інтеграції до Франції населення іноземного походження»²²⁰.

Власне, у звіті наголошується на концепції свідомої індивідуалістичної ідеї французького громадянства, згідно з якою процес отримання громадянства передбачає виявлення власного бажання і отже вияв бажання бути частиною нації, що лягло в пропозицію реформ законодавства щодо отримання громадянства іммігрантам другого покоління народжених у Франції. Здійснення свідомого вибору французького громадянства, а отже і нації, є фундаментом інтеграційного процесу²²¹.

Зокрема, у звіті вказано, що «ісламське питання є випробуванням для укріплення французької ідентичності та політики інтеграції»²²². Для спільноти, що приймає іноземців, Комісія зазначила, що «зобов'язання не менш тяжкі: приймати виявлену волю осіб щодо отримання громадянства; робити кращими можливості інтеграції, бути толерантним до культурних відмінностей; проводити активну політику супроводу та підтримки у всіх сферах іммігрантів (освіта, житло, безпека, працевлаштування)²²³.

Членами Комісії було сформовано ряд законодавчих пропозицій, які мали втілити пропозиції членів Комісії. Комісія рекомендувала дотримуватись правила про присвоєння французького громадянства при народженні як це визначено у Національному кодексі: дитина отримує французьке громадянство автоматично, якщо вона народилася у Франції принаймні від одного з батьків, який є громадянином Франції. Комісія запропонувала продовжити тривалість можливості відмови від отримання громадянства Франції до 18 місяців²²⁴.

Громадянство для дітей, які народились у Франції від іноземних батьків,

²²⁰ Ibid, p.28

²²¹ Ibid, p.86

²²² Ibid, p.87

²²³ Ibid, p.90

²²⁴ Être Français aujourd'hui et demain: Rapport de la Commission de la nationalité présenté par M. Marceau Long, président, au Premier ministre – Paris: Union générale d'éditions, 1988. – p. 213

мало надаватися у віці від 16 до 21 років за умови виявлення особисто дитиною бажання бути громадянином Франції, надання документу, який засвідчує місце народження, та проживання у Франції не менше 5 років²²⁵. Якщо особа відмовляється від громадянства після 21 року, то вона не зможе стати французом, тобто отримати французьке громадянство за такою ж процедурою після цього періоду за винятком процедури натуралізації²²⁶.

Відмова у отриманні громадянства передбачалася через наявність засудження до позбавлення волі за злочини та правопорушення, пов'язані з тероризмом або порушеннями державної безпеки; засудження до фіксованого покарання у вигляді шести місяців позбавлення волі за придбання або торгівлю наркотиками; рішення про вислання з Франції, виданий за поведінку, що становить загрозу громадському порядку²²⁷. Період одруження подружжя після якого може бути видана декларація про громадянство члену подружжю - іноземцеві, передбачена статтею 37-1 Кодексу, повинен бути збільшений з шести місяців до одного року порядку²²⁸. Комісія запропонувала здійснити реформи, які мали б зробити прозорішим процес натуралізації: покращити інформування служб на місцевому рівні, збільшити кадрові ресурси, проводити систематичні співбесіди для кандидатів натуралізації, встановити об'єктивні елементи оцінювання заявки²²⁹.

Стосовно ісламу у звіті вказано: «Частина французьких інтелектуалів сприймала іслам як перешкоду для повної інтеграції мусульман. Однак кілька лекторів перед Комісією підкреслювали, що іслам - це перш за все релігія, яка довіряє людину Богу у таких же близьких та приватних стосунках, як іудаїзм чи християнство. Цю релігію можна сповідувати з урахуванням французької світської традиції: іслам існує, крім того, у багатьох світських країнах. Але

²²⁵ Ibid, p.214 - 215

²²⁶ Ibid, p.217

²²⁷ Ibid, p.219

²²⁸ Ibid, p.219

²²⁹ Être Français aujourd'hui et demain: Rapport de la Commission de la nationalité présenté par M. Marceau Long, président, au Premier ministre – Paris: Union générale d'éditions, 1988. – p. 221 - 223

іслам - це більше, ніж релігія: це також правило соціального, правового, філософського та економічного життя. Це правило може суперечити звичаям, внутрішньому правовому порядку, навіть цінностям немусульманського суспільства, існує навіть фундаменталістська загроза»²³⁰. Тому «ісламське питання є випробуванням для укріплення французької ідентичності та політики інтеграції»²³¹.

Натомість члени Комісії встановили, що «для приймаючого суспільства зобов'язання не менш тяжкі: приймати виявлену волю осіб щодо отримання громадянства; розвиватися, щоб зробити інтеграцію можливою, бути толерантним до культурних відмінностей; проводити активну політику супроводу та підтримки у всіх сферах (освіта, житло, безпека, працевлаштування)»²³².

Отже, підсумовуючи аналіз звіту членів Комісії, стає очевидним, що під терміном «інтеграція» мається на увазі саме «асиміляція». Комісія з національних питань запропонувала змінити республіканську модель інтеграції, пояснюючи це втратою інститутами інтеграції своєї ефективності та наголошуючи на тому, що громадянство не забезпечує повної інтеграції іммігрантів. Натомість було висунуто ідею укріплення французької національної ідентичності, яка має забезпечити інтеграцію іммігранта. Таким чином, для того, щоб отримати громадянство, дітям іммігрантів другого покоління потрібно було засвідчити своє бажання отримати громадянство, що вважалось виявом національної ідентичності.

²³⁰ Ibid, p.48

²³¹ Ibid, p.87

²³² Ibid, p.90

3.3. Втілення пропозицій Комісії та суспільна реакція

Зміни у французькій інтеграційній моделі, які сформувала і запропонувала Комісія ще в 1998 р., не впроваджувалися лівими, які виграли вибори 1988 р.²³³. Зрештою, на нових виборах 1993 р. праві здобули 482 місця та повернулися до влади, а прем'єр - міністром став Едуард Баладюр²³⁴. Перемога правих дозволила республіканській філософії інтеграції, виробленої наприкінці 1980-х рр. затвердити себе законодавчо. Висунута Комісією Марко Лонга ідея про «волевиявлення» отримання громадянства дітьми іммігрантів було прийнята парламентом окремим законом щодо реформування національного законодавства²³⁵. Закон 1993 р. встановлював, що громадянство для дітей, які народились у Франції від іноземних батьків надається у віці від 16 до 21 р. за умови виявлення саме дитиною бажання бути громадянином Франції, надання документу, який засвідчує місце народження, та проживання у Франції не менше 5 р.²³⁶. Закон, який реформує національне законодавство, вступає в дію з моменту його публікації з 23 липня 1993 р.²³⁷.

Газета «Ле Монд» висвітлювала проблеми з законом 1993 р. щодо набуття громадянства дітьми іммігрантів та суспільну реакцію щодо його впровадження. Закон не дозволяв отримати дитині громадянство раніше 16 р., оскільки забороняв батькам дитини подавати документи, і таким чином робив незахищеною дитину, оскільки в разі депортації її батьків, дитина втрачала б можливість отримати французьке громадянство²³⁸. Отримання дитиною

²³³ Assemblée nationale 1988 [Електронний ресурс] // France Politique. – 1988. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.france-politique.fr/assemblee-nationale-1988.htm>.

²³⁴ Assemblée nationale 1993 [Електронний ресурс] // France Politique. – 1993. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.france-politique.fr/assemblee-nationale-1993.htm>.

²³⁵ Loi n° 93-933 du 22 juillet 1993 réformant le droit de la nationalité [Електронний ресурс] // Légifrance. – 1993. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.legifrance.gouv.fr/loda/id/LEGIARTI000006528795/1993-07-23/#LEGIARTI000006528795>. .

²³⁶ Ibid

²³⁷ Ibid

²³⁸ La nouvelle législation a multiplié les situations d'illégalité [Електронний ресурс] // Le Monde. – 1995. – Режим доступу до ресурсу:

громадянства за поданням батьків давало їм захист від вислання з країни, якщо вони нелегальні іммігранти, але нове законодавство скасувало цю можливість, що викликало страйки іммігрантів в країні²³⁹.

Патрік Вейль вказує на ряд проблем з законом 1993 р. про громадянство: самостійне волевиявлення дітьми не працювало через можливий тиск батьків; часом дитина не мала необхідних документів, щоб підтвердити своє місце проживання протягом останніх 5 років; деякі ж підлітки через брак поінформованості не знали про новий закон і могли вважати, що вони вже отримали французьке громадянство при народженні, тому навіть не подавали необхідні документи і не отримували громадянство²⁴⁰²⁴¹. Зрештою, за даними статистики у 1995 р. здобули громадянство «за бажанням» 30 526 тисяч дітей іммігрантів другого покоління, у 1996 році - 29 845 тисяч, 1997 - 32 518 тисяч, а у 1998 року - 25 549 тисяч²⁴².

У березні 1997 р. 175 кіномитців стали ініціаторами акції на підтримку іммігрантів та зняли короткометражний фільм про іммігрантів, які лишилися своїх документів проживання в результаті прийнятих законів, таким чином привернувши увагу суспільства до проблеми законодавства стосовно іммігрантів²⁴³.

Власне, незважаючи на обіцянки соціалістів, які виграли парламентські вибори 1997 р., змінити законодавство щодо іммігрантів, демонстрації щодо

https://www.lemonde.fr/archives/article/1995/04/19/la-nouvelle-legislation-a-multiplie-les-situations-d-illegalite_3869306_1819218.html.

²³⁹ibid

²⁴⁰ Le rapport Weil souhaite renforcer le droit du sol pour les enfants d'immigrés [Електронний ресурс] // Le Monde. – 1997. – Режим доступу до ресурсу: https://www.lemonde.fr/archives/article/1997/07/31/le-rapport-weil-souhaite-renforcer-le-droit-du-sol-pour-les-enfants-d-immigres_3787350_1819218.html.

²⁴¹ Weil P. How to Be French: Nationality in the Making since 1789 / Patrick Weil. – Durham: Duke University Press Books, 2008. – p.167

²⁴² Les immigrés en France – Montrouge: Institut national de la statistique et des études économiques, 2005. – p.39.

²⁴³ Cent soixante-quinze professionnels cosignent un film pour soutenir les sans-papiers [Електронний ресурс] // Le Monde. – 1997. – Режим доступу до ресурсу: https://www.lemonde.fr/archives/article/1997/03/14/cent-soixante-quinze-professionnels-cosignent-un-film-pour-soutenir-les-sans-papiers_3772508_1819218.html.

цього питання продовжувалися²⁴⁴. У листопаді 1997 р., за 6 тижнів до листопадового мітингу, 1200 художників та інтелектуалів виступали за зібрання підписів проти законів Паскуа – Дебре прийнятих ще правими партіями у 1986, 1993 та 1997 р., які посилили процедуру виселення нелегальних іммігрантів та збільшували вимоги до натуралізації іммігрантів²⁴⁵.

Значна демонстрація відбулася в Парижі 22 листопада 1997 р., де зібралось приблизно 8 тисяч людей, а також асоціації, які виступали за захист іммігрантів та прав людини («Ліга прав людини», «SOS-Racisme», «Рух проти расизму та за дружбу між людьми»), профспілки та ліві партії, які виступили за скасування законів Паскуа - Дебре та Механьєрі (закон 1993 щодо громадянства)²⁴⁶²⁴⁷.

Отже, ряд законів, зокрема закон Паскуа, прийнятий 1986 р., та не скасований Соціалістичної партією у 1988 – 1993 рр., та закони Дебре 1993 р. та 1997 р., прийняті правим партіями, викликали протести іммігрантів. Закон 1993 р., який запропонувала Комісія, стосовно натуралізації іммігрантів другого покоління мав ряд недоліків, та викликав значну негативну суспільну реакцію.

²⁴⁴ Assemblée nationale 1997 [Електронний ресурс] // France Politique. – 1997. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.france-politique.fr/assemblee-nationale-1997.htm>.

²⁴⁵ La préparation de la manifestation du 22 novembre [Електронний ресурс] // Le Monde. – 1997. – Режим доступу до ресурсу: https://www.lemonde.fr/archives/article/1997/11/20/la-preparation-de-la-manifestation-du-22-novembre_3804214_1819218.html.

²⁴⁶ 8 000 personnes manifestent contre les projets de loi sur l'immigration [Електронний ресурс] // Le Monde. – 1997. – Режим доступу до ресурсу: https://www.lemonde.fr/archives/article/1997/11/25/8-000-personnes-manifestent-contre-les-projets-de-loi-sur-l-immigration_3807191_1819218.html.

²⁴⁷ Manifestation à Paris contre les projets de loi sur la nationalité et l'immigration [Електронний ресурс] // Le Monde. – 1997. – Режим доступу до ресурсу: https://www.lemonde.fr/archives/article/1997/11/23/manifestation-a-paris-contre-les-projets-de-loi-sur-la-nationalite-et-l-immigration_3806079_1819218.html.

3.4. Реформування імміграційного законодавства та натуралізації

Влітку 1997 р. відбулися парламентські вибори на яких виграли соціалісти, які мали на меті скасувати зміни 1993 р. стосовно громадянства іммігрантам другого покоління та реформувати імміграційне законодавство²⁴⁸. Патріка Вейля, французького історика права та політолога, старшого дослідника в Центрі соціальної історії в Університеті Париж I Пантеон - Сорбонна, було призначено для перегляду попередніх законів, після чого він подав два звіти прем'єр - міністру Франції Ліонелю Жоспену: один стосовно набуття громадянства дітьми іммігрантів та інший стосовно імміграції. Патрік Вейль запропонував впровадити «право землі» для дітей іммігрантів народжених у Франції, сприяти в'їзду категорій іноземців, вигідних економіці та розвитку Франції (студенти, дослідники, інвестори), та виконувати зобов'язання з дотриманням прав людини (возз'єднання сім'ї, притулок), одночасно нагадуючи про закриття кордонів для некваліфікованих іноземних робітників^{249,250}.

Закон від 16 березня 1998 р., який вступив в дію з 1 вересня, поєднав «право землі» та попередню ідею про виявлення бажання дитини отримати громадянство для дітей іммігрантів другого покоління. За новим законом дитина народжена у Франції отримувала автоматично громадянство у віці 18 років подаватися на яке могла з 16 р. без батьків, але вона мала довести проживання у Франції як мінімум протягом 5 років у віці від 11 до 18 р.²⁵¹.

²⁴⁸ Assemblée nationale 1997 [Електронний ресурс] // France Politique. – 1997. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.france-politique.fr/assemblee-nationale-1997.htm>.

²⁴⁹ Le rapport Weil propose une refonte de la politique d'immigration [Електронний ресурс] // Le Monde. – 1997. – Режим доступу до ресурсу: https://www.lemonde.fr/archives/article/1997/08/01/le-rapport-weil-propose-une-refonte-de-la-politique-d-immigration_3787465_1819218.html.

²⁵⁰ Le rapport Weil souhaite renforcer le droit du sol pour les enfants d'immigrés [Електронний ресурс] // Le Monde. – 1997. – Режим доступу до ресурсу: https://www.lemonde.fr/archives/article/1997/07/31/le-rapport-weil-souhaite-renforcer-le-droit-du-sol-pour-les-enfants-d-immigres_3787350_1819218.html.

²⁵¹ Loi n° 98-170 du 16 mars 1998 relative à la nationalité [Електронний ресурс] // Légifrance. – 1998. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.legifrance.gouv.fr/loda/id/JORFTEXT000000754536/>.

Набуття французького громадянства могло відбуватися поетапно. Починаючи з 13 до 16 р. дитина могла здобути французьке громадянство за згодою батьків; у 16 р. дитина могла подати заявку і отримати громадянство самостійно, у 18 р. дитина отримувала громадянство автоматично²⁵². Період за 6 місяців перед 18 - річчям та за рік після - це період, коли дитина могла заявити про своє бажання відмовитися від громадянства та залишитися іноземцем²⁵³. Діти народжених у Франції від іноземних батьків при народженні мали отримувати документ, що посвідчує особу, який діятиме протягом п'яти років і може бути продовжено до видачі свідоцтва про громадянство²⁵⁴.

Положення іммігрантів, які не народилися на території Франції, було врегульовано законом Шевенмана, який скасовував закони Паскуа – Дебре, та був прийнятий 11 травня 1998 р. (фр. loi Chevènement). За ним іммігранти, які відвідували законних резидентів за родинними зв'язками, мали дозвіл на проживання²⁵⁵. Закон також дозволяв об'єднання сімей як це було передбачено законом 1945 р.²⁵⁶. Найбільш інноваційною зміною закону було положення, яке створило нову категорію тимчасової візи для науковців, вчених та висококваліфікованих працівників²⁵⁷.

Отже, Соціалістична партія, яка виграла вибори у 1997 р., полегшила умови імміграції та відповідно до пропозицій Патріка Вейля повернула «право землі» в отриманні громадянства дітьми іммігрантів другого покоління, але створивши більше умов для відмови від громадянства. Зрештою, сама республіканська модель інтеграції іммігрантів не піддавалася змін.

²⁵² Ibid

²⁵³ Ibid

²⁵⁴ Ibid

²⁵⁵ Loi n° 98-349 du 11 mai 1998 relative à l'entrée et au séjour des étrangers en France et au droit d'asile [Електронний ресурс] // Légifrance. – 1998. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.legifrance.gouv.fr/loda/id/JORFTEXT000000191302/>.

²⁵⁶ Ibid

²⁵⁷ Ibid

ВИСНОВКИ

Отже, стан наукової розробки проблеми дослідження представлений роботами, у яких автори з різних ракурсів досліджують імміграцію та оцінюють французьку інтеграційну модель. Джерельна база є досить об'ємною та складається з джерел різних типів.

Після Другої світової війни, у період «Славного тридцятиріччя», Франція залучала трудових іммігрантів з країн Європи та Північної Африки — Алжиру, Тунісу, Марокко, які на той час були частиною колоніальної імперії Франції. Значно вплинула на суспільне ставлення до імміграції та іммігрантів подія деколонізації Французької колоніальної імперії, зокрема Алжирська війна. Одним з напрямків дослідження в історичних студіях є вивчення історії пам'яті. Через пам'ять (певні практики, наратив, символи та ін.) суспільство вибудовує власну ідентичність. Таким чином, відсутність спільного бачення іммігрантів та місцевого населення Франції на колоніальне минуле та деколонізацію є проблемою в теперішньому. Тому дослідники історії пам'яті наголошують на необхідності переписування республіканського національного наративу для закріплення колоніального в колективну пам'ять суспільства Франції.

Іммігранти наприкінці 1940-х - напочатку 1970-х рр. працювали здебільшого у промисловій сфері: виробництво автомобілів, хімічна промисловість, металургія, а також в будівництві та торгівлі. Поселялися іммігранти близько свого місця працевлаштування, а житлом були орендовані кімнати або бідонвілі. Згодом, у рамках боротьби французького уряду з нетрями, для забезпечення житлом іммігрантів були збудовані хостели.

Ще на початку ХХ ст. у Франції було затверджено відділення церкви від держави. Тому з початком імміграції мусульман з Північної Африки мусульман, і її збільшення у 1970-1980-х рр., у суспільстві почалася дискусія щодо можливості виявлення мусульманами - іммігрантами своєї релігійної приналежності, наприклад, носіння мусульманських хустинок в школі та в інших публічних місцях, та питання сумісності ісламу з республіканськими

цінностями Франції.

Імміграційна політика після Другої світової війни була побудована на принципі невтручання. Через ряд проблем, зменшення робочих місць у виробничій сфері, проблеми з житлом для іммігрантів, забезпечення можливостей релігійної практики та кінцем «Славного Тридцятиріччя» урядом було вирішено припинити трудову імміграцію з країн не членів ЄЕС, через що з Північної Африки почала переважати сімейна імміграція з метою воз'єднання сім'ї. Діти іммігрантів народжених у Франції від батьків, які народилися у Алжирі, Мароко та Тунісі до здобуття тими незалежності, отримували громадянство автоматично за «правом землі» згідно з законом 1973 р.

У 1980-х рр.. республіканська традиція, основні цінності якої є рівність між людьми, інститут громадянства, освіта, лаїцизм та народний суверенітет, вбачалася політиками можливістю трансформації французької політики та відповіддю на ряд викликів, з якими зіткнулася Франція. Французькі політичні партії мали різне бачення стосовно імміграційної політики. Національний Фронт виступав категорично проти імміграції. Соціалістична партія створила більше умов для іммігрантів щодо в'їзду у 1981 р. та впровадила довготривалу 10 – річну візу для іммігрантів у 1984 р. У ході передвиборчої кампанії 1986 р. праві партії запропонували акт волевиявлення іммігрантам другого покоління для отримання громадянства, що скасовувало б «право землі». Вигравши вибори у 1986 р., праві прийняли закон Паскуа для скорочення нелегальної імміграції та обмежили доступ до 10-річної візи. Реформу натуралізації іммігрантів другого покоління не було впроваджено через суспільний спротив з боку різних організацій, протестів та загибелі студента алжирського походження у 1986 р.

Погляди публічних інтелектуалів у 1980–х–1990–х рр.. розділилися стосовно бачення інтеграції між прихильниками республіканізму та мультикультуралізму. Дослідники, що підтримували республіканську модель, могли одночасно критикувати її, вказувати недоліки та пропонувати шляхи її

покращення.

Для обговорення питань щодо умов отримання громадянства другому поколінню іммігрантів та моделі інтеграції було відкрито Комісію з національних питань, куди увійшли впливові французькі інтелектуали. Хоча терміни «інтеграція» та «асиміляція» здаються різними, насправді часто їхнє використання є тотожним, що досить чітко простежується у звіті Комісії. Члени Комісії наголосили на тому, що республіканська традиція є основою інтеграції іммігрантів — було «відкрито» французьку республіканську модель інтеграції, яка базується на повазі до прав людини та громадянстві індивіда, за допомогою якого мають бути подолані релігійні, культурні, соціальні, економічні та інші відмінності та створено спільноту громадян, об'єднаними республіканськими цінностями. Таким чином, республіканська модель є асиміляційною на противагу мультикультуралізму та передбачає розчинення культурних і етнічних особливостей індивіда. Члени Комісії з національних питань зазначили, що інститути інтеграції втратили свою ефективність, а громадянство не забезпечує повної інтеграції іммігрантів. Комісією було запропонована ідея укріплення французької національної ідентичності, яка має забезпечити інтеграцію іммігранта. Тому для того, щоб отримати громадянство, дітям іммігрантів другого покоління потрібно було засвідчити своє бажання його набуття, що вважалося виявом національної ідентичності.

Ряд законів, зокрема закон Паскуа, прийнятий 1986 р., та не скасований Соціалістичною партією у 1988 – 1993 рр., закони Дебре 1993 р. та 1997 р., закон 1993 р. стосовно натуралізації іммігрантів другого покоління, який запропонувала Комісія, були прийняті правими партіями, які виграли вибори 1993 р. Ці закони викликали значну негативну суспільну реакцію, протести суспільних діячів, громадських організацій та іммігрантів. Тому Соціалістична партія, яка виграла вибори у 1997 р., полегшила умови імміграції та відповідно до пропозицій Патріка Вейля повернула «право землі» в отриманні громадянства дітьми іммігрантів другого покоління, створюючи більше умов

для відмови від громадянства, але сама республіканська модель інтеграції іммігрантів не піддавалася змін. Хоча політичні партії по – різному бачили функціонування «права землі» для іммігрантів другого покоління та контроль імміграційних потоків, бачення моделі інтеграції, що соціалістів, що правих політичних партій, залишалося подібним та у рамках республіканізму.

На нашу думку, республіканська модель має ряд недоліків. По – перше, республіканська модель передбачає відмову індивіда від культурних, релігійних та етнічних особливостей, що є виявом расизму щодо індивіда. Натомість іммігранти не відмовлялися від своєї релігійної ідентичності, а навпаки об'єднувалися навколо релігії ісламу. Формально громадянин не має виявляти ознаки релігійної ідентичності, але відповідно до особливостей ісламу це означає заборону на носіння мусульманських хустинок, моління в публічних місцях та ін..

По – друге, хоча республіканська інтеграційна модель намагається подолати за допомогою громадянства економічну та соціальну нерівність, згідно зі статистичними даними, іммігранти першого та другого покоління мали вищі показники безробіття через дискримінацію при працевлаштуванні, гірші житлові умови (феномен бідонвілів), ніж місцеве населення, та менший відсоток дітей іммігрантського походження мали вищу освіту в порівнянні з дітьми обидва батьків яких були французами.

Крім вищеназваних недоліків республіканської інтеграційної моделі, варто наголосити також, що проблеми з якими зіткнулися іммігранти – мусульмани у Франції, є наслідком колоніалізму, подій деколонізації та взаємодії соціальної пам'яті іммігрантів та соціальної пам'яті французів побудованої на республіканському національному наративі.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. 8 000 personnes manifestent contre les projets de loi sur l'immigration [Електронний ресурс] // Le Monde. – 1997. – Режим доступу до ресурсу: https://www.lemonde.fr/archives/article/1997/11/25/8-000-personnes-manifestent-contre-les-projets-de-loi-sur-l-immigration_3807191_1819218.html.
2. Assemblée nationale 1978 [Електронний ресурс] // France Politique. – 1978. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.france-politique.fr/assemblee-nationale-1978.htm>.
3. Assemblée nationale 1981 [Електронний ресурс] // France Politique. – 1981. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.france-politique.fr/assemblee-nationale-1981.htm>.
4. Assemblée nationale 1986 [Електронний ресурс] // France Politique. – 1986. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.france-politique.fr/assemblee-nationale-1986.htm>.
5. Assemblée nationale 1986 [Електронний ресурс] // France Politique. – 1986. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.france-politique.fr/assemblee-nationale-1986.htm>.
6. Assemblée nationale 1988 [Електронний ресурс] // France Politique. – 1988. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.france-politique.fr/assemblee-nationale-1988.htm>.
7. Assemblée nationale 1993 [Електронний ресурс] // France Politique. – 1993. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.france-politique.fr/assemblee-nationale-1993.htm>.
8. Assemblée nationale 1997 [Електронний ресурс] // France Politique. – 1997. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.france-politique.fr/assemblee-nationale-1997.htm>.

9. Assemblée nationale 1997 [Электронный ресурс] // France Politique. – 1997. – Режим доступа до ресурсу: <https://www.france-politique.fr/assemblee-nationale-1997.htm>.
10. Cent soixante-quinze professionnels cosignent un film pour soutenir les sans-papiers [Электронный ресурс] // Le Monde. – 1997. – Режим доступа до ресурсу: https://www.lemonde.fr/archives/article/1997/03/14/cent-soixante-quinze-professionnels-cosignent-un-film-pour-soutenir-les-sans-papiers_3772508_1819218.html.
11. Être Français aujourd'hui et demain: Rapport de la Commission de l'attachement à la nationalité présenté par M. Marceau Long, président, au Premier ministre – Paris: Union générale d'éditions, 1988. – 1048 p.
12. La Marche des Beurs, 25 ans après [Электронный ресурс] // Politis. – 2008. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.politis.fr/articles/2008/12/la-marche-des-beurs-25-ans-apres-5017/>.
13. La nouvelle législation a multiplié les situations d'illégalité [Электронный ресурс] // Le Monde. – 1995. – Режим доступа до ресурсу: https://www.lemonde.fr/archives/article/1995/04/19/la-nouvelle-legislation-a-multiplie-les-situations-d-illegalite_3869306_1819218.html.
14. La préparation de la manifestation du 22 novembre [Электронный ресурс] // Le Monde. – 1997. – Режим доступа до ресурсу: https://www.lemonde.fr/archives/article/1997/11/20/la-preparation-de-la-manifestation-du-22-novembre_3804214_1819218.html.
15. Le Corif [Электронный ресурс] // La Maison Islamo Chrétienne. – 1990. – Режим доступа до ресурсу: <https://www.lamaisonislamochretienne.com/lecorif.html>.
16. Le rapport Weil propose une refonte de la politique d'immigration [Электронный ресурс] // Le Monde. – 1997. – Режим доступа до ресурсу: https://www.lemonde.fr/archives/article/1997/08/01/le-rapport-weil-propose-une-refonte-de-la-politique-d-immigration_3787465_1819218.html.

17. Le rapport Weil souhaite renforcer le droit du sol pour les enfants d'immigrés [Электронный ресурс] // Le Monde. – 1997. – Режим доступа до ресурсу: https://www.lemonde.fr/archives/article/1997/07/31/le-rapport-weil-souhaite-renforcer-le-droit-du-sol-pour-les-enfants-d-immigres_3787350_1819218.html.
18. Les immigrés en France – Montrouge: Institut national de la statistique et des études économiques, 2005. – 67 p.
19. Loi du 9 décembre 1905 concernant la séparation des Eglises et de l'Etat. [Электронный ресурс] // Légifrance. – 1905. – Режим доступа до ресурсу: <https://www.legifrance.gouv.fr/loda/id/JORFTEXT000000508749/>.
20. Loi n° 73-42 du 9 janvier 1973 complétant et modifiant le code de la nationalité française et relative à certaines dispositions concernant la nationalité française [Электронный ресурс] // Légifrance. – 1998. – Режим доступа до ресурсу: <https://www.legifrance.gouv.fr/loda/id/JORFTEXT000000684539/>
21. Loi n° 80-9 du 10 janvier 1980 relative à la prévention de l'immigration clandestine et portant modification de l'ordonnance n° 45-2658 du 2 novembre 1945 relative aux conditions d'entrée et de séjour en France des étrangers et portant créa [Электронный ресурс] // Légifrance. – 1980. – Режим доступа до ресурсу: JORFTEXT000000886939
22. Loi n° 81-973 du 29 octobre 1981 relative aux conditions d'entrée et de séjour des étrangers en France [Электронный ресурс] // Légifrance. – 1981. – Режим доступа до ресурсу: <https://www.legifrance.gouv.fr/loda/id/JORFTEXT000000319514/>.
23. Loi n° 86-1025 du 9 septembre 1986 relative aux conditions d'entrée et de séjour des étrangers en France [Электронный ресурс] // Légifrance – Режим доступа до ресурсу: <https://www.legifrance.gouv.fr/affichTexte.do?cidTexte=LEGITEXT000006068929&dateTexte=vig>.

24. Loi n° 93-933 du 22 juillet 1993 réformant le droit de la nationalité [Електронний ресурс] // Légifrance. – 1993. – Режим доступу до ресурсу: [https://www.legifrance.gouv.fr/loda/id/LEGIARTI000006528795/1993-07-23/#LEGIARTI000006528795](https://www.legifrance.gouv.fr/loda/id/LEGIARTI000006528795/1993-07-23/#LEGIARTI000006528795;);
25. Loi n° 98-170 du 16 mars 1998 relative à la nationalité [Електронний ресурс] // Légifrance. – 1998. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.legifrance.gouv.fr/loda/id/JORFTEXT000000754536/>.
26. Manifestation à Paris contre les projets de loi sur la nationalité et l'immigration [Електронний ресурс] // Le Monde. – 1997. – Режим доступу до ресурсу: https://www.lemonde.fr/archives/article/1997/11/23/manifestation-a-paris-contre-les-projets-de-loi-sur-la-nationalite-et-l-immigration_3806079_1819218.html.
27. National results France – 1984 - European Parliament. [Електронний ресурс] // European Parliament. – 1984. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.europarl.europa.eu/election-results-2019/en/national-results/france/1984-1989/outgoing-parliament/>
28. Republicanism [Електронний ресурс] // Stanford Encyclopedia of Philosophy. – 2006. – Режим доступу до ресурсу: <https://plato.stanford.edu/entries/republicanism/#ClaRepLib>
29. Берк П. Нові підходи до історіописання за редакції Пітера Берка / П. Берк, Г. Весселінг. – Київ: Ніка -Центр, 2013. – Заморська історія - 368 с.
30. Бродель Ф. Ідентичність Франції. Книга 2. Люди і речі / Фернан Бродель. – Київ: Видавництво Жупанського, 2017. – 229 с.;
31. Бурдьє П. Сутність неолібералізму [Електронний ресурс] / П'єр Бурдьє // Спільне. – 2010. – Режим доступу до ресурсу: <https://commons.com.ua/uk/pyer-burdye-sutnist-neoliberalizmu/>.
32. Віллем Ж. Європа та релігії. Ставки ХХІ століття / Жан-Поль Віллем. – Київ: Дух і Літера, 2006. – 331 с.
33. Гідденс Е. Соціологія / Ентоні Гідденс. – Київ: Основи, 1999. – 700 с.

34. Кассен Б. Європейський словник філософій: Лексикон неперекладностей. Том третій / Б. Кассен, М. Лоне. – Київ: Дух і Літера, 2013. – 328 с.
35. Коннертон П. Як суспільства пам'ятають / Пол Коннертон. – Київ: Ніка-Центр, 2013. – 180 с.
36. Малиновська Н. Роль французьких мусульманських організацій у політичному житті Франції / Наталія Малиновська. // Збірник «Науковий вісник». – 2013. – с. 76–84.
37. Нова історія країн Західної Європи й Північної Америки XVII - 60 - ті роки XIX століття / Б. Гончар, М. Олег, Н. Папенко, Н. Городня. – Київ: Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2013. – 735 с.
38. Нова історія країн Європи та США (1870 – 1918) / Б. Гончар, Н. Городня. – Київ: Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2008. – 416 с.
39. Сипко Б. Від "гетто" до "екститоріальності": "складні" передмістя Франції очима їх мешканців / Богдана Сипко. // Наукові записки Національного університету «Острозька академія».. – 2014. – с. 102.
40. Сипко Б. Освітня політика щодо мусульманської спільноти (1995-2007) / Богдана Сипко. // Наукові записки. Серія "Історичні науки". – 2012. – с. 101 – 106.
41. Шнаппер Д. Спільнота громадян. Про модерну концепцію нації. Пер. з французької Р. В. Мардера / Домінік Шнаппер. – Харків: Фоліо, 2007. – 223 с.;
42. Achille E. Postcolonial Realms of Memory. Sites and Symbols in Modern France / E. Achille, C. Forsdick, L. Moudileno. – Liverpool: Liverpool University Press, 2020. – 440 p.
43. Alba R. Rethinking Assimilation Theory for a New Era of Immigration / R. Alba, V. Nee. // International Migration Review. – 1997. – p. 826 – 874.
44. Barral C. 1972: Circulaires Marcellin-Fontanet [Електронний ресурс] / Clotilde Barral // Musée de l'Histoire de l'immigration – Режим доступу до

- ресурсы: <https://www.histoire-immigration.fr/collections/1972-circulaires-marcellin-fontanet>
45. Brettell C. Migration Theory Talking Across Disciplines / C. Brettell, J. Hollifield. – New York: Routledge, 2015. – 357 p.
 46. Brubaker R. Citizenship and Nationhood in France and Germany / Rogers Brubaker. – Cambridge: Harvard University Press, 1994. – 285 p.;
 47. Chabal E. A Divided Republic: Nation, State and Citizenship in Contemporary France / Emile Chabal. – Cambridge: Cambridge University Press, 2015. – 316 p.;
 48. Colonial Culture in France since the Revolution. / P. Blanchard, É. Deroo, D. El Yazami, P. Fournié. – Bloomington: Indiana University Press, 2014. - North Africans Settle in the Metropole (1946–1961) – 644 p.
 49. Crowder M. The Cambridge History of Africa. Volume 8: From c.1940 to c.1975 / M. Crowder, B. J. Dudley, I. Duffield. – Cambridge: Cambridge University Press, 1984. – 1011 p.
 50. E. Ogden P. Migrants in Modern France. Population Mobility in the Later Nineteenth and Twentieth Centuries / Peter C. Jones. – London: Unwin Hyman Ltd, 1989. - 256 p.
 51. Ennaji M. Patterns and Trends of Migration in the Maghreb/ Moha Ennaji. – Washington: The Middle East Institute Washington. – 2010. – Режим доступа до ресурсу: <https://www.mei.edu/publications/patterns-and-trends-migration-maghreb>
 52. Esposito J. The Oxford Handbook of Islam and Politics. Edited by John L. Esposito and Emad El-Din Shahin / J. Esposito, E. Shanin – Oxford: Oxford University Press, 2013. – 700 p.
 53. Favell A. Philosophies of Integration: immigration and the Idea of Citizenship in France and Britain / Adrian Favell. – Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2001. – 289 p.;

54. Freedon M. *The Oxford Handbook of Political Ideologies* / M. Freedon, L. Sargent, M. Stears. – Oxford: Oxford University Press, 2013. – 940 p.
55. Hefner R. *The New Cambridge History of Islam. Volume 6 Muslims and Modernity. Culture and Society since 1800* / Robert Hefner. – Cambridge: Cambridge University Press, 2011. – 739 p.
56. Jennings J. *Revolution and the Republic. A History of Political Thought in France since the Eighteenth Century* / Jeremy Jennings – Oxford: Oxford University Press, 2011. – 559 p.;
57. Knapp A. *Parties and the Party System in France A Disconnected Democracy?* / Andrew Knapp. – Basingstoke: Palgrave Macmillan Ltd, 2004. – 439 p.
58. Lief L. Behind French student strike: worry over society's direction. Immediate concern is over proposed education reforms [Электронный ресурс] / Louise Lief // *The Christian Science Monitor*. – 1986. – Режим доступа до ресурсу: <https://www.csmonitor.com/1986/1205/ostu-f.html>
59. Lovett F. *Neorepublicanism: A Normative and Institutional Research Program* / F. Lovett, P. Pettit. // *Annual Review of Political Science*.. – 2009. – p. 11 – 30.
60. Malinvaud E. *The Rise of Unemployment in France* / Edmond Malinvaud // *Economica* – L.: London School of Economics, 1986. – New Series. Vol. 53, No. 210. – p. 197 - 217
61. Marzouki N. *The Politics of Islam in Europe and North America* / Nadia Marzouki. – Paris: Sciences Po Centre de Recherches Internationales, 2018. – 90 p.
62. Michel W. *The Arena of Racism Theory, Culture & Society*. Translated by Chris Turner / Wieviorka Michel. – London: SAGE Publications Ltd, 1995. – 339 p.
63. Milner S. *Reinventing France State and Society in the Twenty-First Century* / S. Milner, N. Parsons. – Basingstoke: Palgrave Macmillan Ltd, 2003. – p. 134

- 64.Noiriel G. Immigration, antisémitisme et racisme en France (xixe – xxe siècle): Discours publics, humiliations privées / Gérard Noiriel. – Paris: Fayard, 2007. – p.673
- 65.Roy O. Secularism confronts Islam. Translated by George Holoch / Olivier Roy. – New York: Columbia University Press, 2007. – 144 p.
- 66.Sayad A. The suffering of the immigrant.Translated by David Macey. / Abdelmalek Sayad. – Cambridge: Polity Press Ltd, 2004 - 340 p.
- 67.Schain M. The politics of immigration in France, Britain, and the United States: a comparative study / Martin Schain. – New York: Palgrave Macmillan, 2008. – 329p.;
- 68.Sengers E. Religious Newcomers and the Nation State. Political culture and organized religion in France and the Netherlands / E. Sengers, T. Sunier. – Delft: Eburon, 2010. – 168 p.
- 69.Taguieff P. The Force of Prejudice On Racism and Its Doubles. Translated and Edited by Hassan Melehy / Pierre-Andre Taguieff. – Minnesota: University of Minnesota Press, 2001. – 425 p.;
- 70.Tebbakh S. Muslims in the EU - Cities Report: France / Sonia Tebbakh. – New York: Open Society Foundations, 2007. – 102 p.
- 71.The New Cambridge History of Islam. Volume 6 Muslims and Modernity. Culture and Society since 1800 – Cambridge: Cambridge University Press, 2011. – 739 p.
- 72.Weil P. How to Be French: Nationality in the Making since 1789 / Patrick Weil. – Durham: Duke University Press Books, 2008. – 438 p.
- 73.Werbner P. Debating Cultural Hybridity: Multicultural Identities and the Politics of Anti-racism / Pnina Werbner. – London: Zed Books Ltd, 2015. – 316 p.